

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА УРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ЖУМЎУРИЯТ УҚУВ-УСЛУБ ИДОРАСИ

ЕРМАТ ТОЖИЕВ

ЎЗБЕК ТИЛИ
МОРФЕМИКАСИ

Олий ўқув юртлари филология
факультетлари учун ўзбек
тилидан қўлланма

Муҳаррир: З. Тоҳиров.

Тошкент — 1992

Олий ўқув юртлари филология факультетлари учун ўзбек тилидан қўлланмалар яратиш долзарб масала бўлиб қолди. Чунки, мавжудлари узоқ йиллар мобайнида фойдаланиб келинганлиги, давр талабидан орқада қолганлиги аён бўлиб қолди. Ушбу эҳтиёжни ҳисобга олиб ЖУУИ мазкур қўлланмани чоп этишга қарор қилди. Уйлаймизки, ўзбек тили ўзак морфемалари ва аффикс морфемаларининг ўзига хос хусусиятлари бир-бирига муносабат муфассал баён қилинган мазкур қўлланма илм толиблари, ўқитувчилар учун фойдadan ҳоли бўлмас.

Тақризачилар: **С. Низомиддинова,**
Р. Р. Сайфуллаева.

С У З Б О Ш И

Олий таълимда бўлаётган ўзгаришлар, умуман фан тараққиёти, тилшунослик фани олдига ҳам катта вазифалар қўйди. Айниқса, ўзбек тилига Давлат тили мақомининг берилиши бу соҳада қилинаётган ишларни жиддий кўриб чиқиш, ўзбек тилини ўқитиш ва ўрганиш бўйича йўналишларни аниқ белгилаб олишни тақозо қилади. Олий мактаб талабалари учун яратилаётган ҳар бир қўлланма, ҳар бир дарслик давр талабига қараб, шунингдек, олий ўқув юрти унинг хусусиятини ҳисобга олган ҳолда маълум даврларда янгиланиб туриши лозим. Ҳозирги кунда, университет филология факультетлари талабаларига мўлжаллаб алоҳида қўлланмалар ва дарсликлар яратиш, тузиш мақсадга мувофиқ бўлиб, бу қўлланма ва дарсликлар ҳар жиҳатдан педагогика институтлари учун яратилган қўлланма ва дарсликлардан фарқ қилиши лозим. Бу масаланинг бир томони бўлса, иккинчи жиҳати шундаки, дарслик ва қўлланмаларда тил тараққиёти давомида бўлаётган ҳамма ўзгаришлар, адабий тил меъёрларидаги ўзгаришлар ҳамда янги тадқиқотларда баён қилинган фикрлар, қарашлар ўз вақтида акс этиб туриши керак. Бу жиҳатдан кўпгина талабаларнинг дарслик ва қўлланмалардан тўла қониқмаётганлиги сезилиб қоляпти. Баъзи қўлланма ва дарсликлар, ҳатто 30 йиллаб ўзгартирилмайди, янгиланмайди. Энг сўнгги «Ўзбек тили грамматикаси»нинг яратилганига ҳам (Т. 1975—76 йиллар) 15 йилдан ошиб кетди. Бундан ташқари, баъзи дарслик ва қўлланмалар бевосита талабалар билан мулоқотда бўлувчи, уларга шу фандан маърузалар ўқувчи, дарслар олиб борувчи олимлар томонидан тузилмаслиги, баъзан уларнинг дарсликлар яратишга жалб қилинмаслиги туфайли ё меъёрдан ортиқ даражада мураккаб, ҳар хилликларга, ҳали пишмаган, ҳал қилинмаган масалаларга, ҳодисаларга, баҳсли ҳолатларга бой бўлади, ёки ўта содда, талабаларни фикрлашдан тамомила халос қилиб

қўядиган даражада тузилади. Шунингдек, баъзан ҳар ким ўзича дарслик ёки қўлланма яратади ва натижада уларда ишлатилаётган атамалар (терминлар) турли-туман, айрим ҳолларда эса ҳодисанинг моҳиятига, давр талабига мос келмайдиган тарзда ишлатилади. Дарслик ёки қўлланмаларга қўйиладиган талабдан келиб чиқадиган меъёр бузилади. Бу меъёрни сақлаш эса кўп жиҳатдан дарслик ва қўлланмалар яратишда шу фанни бевосита ўқитувчи олимларнинг иштирок этиши билан белгиланади. Шу фаннинг ўқитилишига мутасадди бўлган кафедранинг етакчи профессор-ўқитувчилари, бошқа муассасалар илмий ходимларини ҳам жалб қилган ҳолда университетлар учун махсус дарсликлар яратиши ва маълум бир даврдан сўнг уни янгилаб туришига эришишлари лозим.

Ушбу китобни университетда «Ҳозирги ўзбек адабий тили» курсини кўп йиллардан буён бевосита ўқитаётган, шу курс юзасидан махсус курслар олиб бораётган, илмий ишларининг йўналишини ҳам асосан ана шу курс муаммоларини барта-раф қилишга мослаштирган етакчи ўқитувчиларнинг ўз тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда, университет илмий тўпламларида ва бошқа нашрларда баён қилинган, илгари сурилган энг янги фикрларни, қарашларни умумлаштириш, тадбиқ қилиш асосида яратиш кўзда тутилган.

Университет ўзбек тилшунослиги кафедраси аъзоларининг ўз талабалари учун «Ҳозирги ўзбек адабий тили» курси бўйича алоҳида дарслик яратиш бўйича бошлаган ташаббуслари ҳар жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлиб, бу фақат қўллаб-қувватлашни талаб қилади.

Ўқувчиларнинг олий мактабда бошқалар яратган дарсликни ўзлаштириб олиб, сўнг талабаларга енгидириши бошқа-ю, ўзларининг яратган дарсликларни асосида енгидириши бошқа нарса.

Кейинги ҳолатда талабалар учун фойдалилик ниҳоятда юқори даражада бўлади. Чунки ўқитувчи мажбуран ёки чала-чулпа ўзлаштириб олган нарсасини эмас, ўзида бор бўлган, тўла ишонган, ўз илмий лабораториясида ўтказиб-бўлган нарсаларни талабага беришга, етказишга ҳаракат қилади.

Тилшунослик фани бўйича кейинги даврда қилинган кўпгина тадқиқотлар «Ҳозирги ўзбек тили» курси бўлимларини ҳам талаб даражасида, талабаларнинг эҳтиёжларига, курс материалларини системали, қийналмасдан ўзлаштиришларини ҳисобга олган ҳолда белгилашни тақозо қилади. Шундан келиб чиқиб, курснинг «Фонетика» ва «Лексикология» бў-

лимларини алоҳида бир китоб тарзида алоҳида-алоҳида дарслик сифатида тайёрлаш маъқул кўрилди.

«Морфемика ва сўз ясалиши» ҳозирги ўзбек адабий тили курсининг иккинчи китоби бўлиб, унинг Морфемика қисмида ўзбек тили ўзак морфемалари ва аффикс морфемаларининг ўзига хос хусусиятлари, бир-бирларига муносабатлари атрофлича баён қилинади. Талаба ўзак морфеманинг сўз ва пегиз билан муносабати, аффикс морфемага нисбатан тўлда тутган ўрни ҳақида тўла маълумот олади. Бундан ташқари аффикс морфемаларнинг таснифи, вазифалари, бошқа хусусиятлари билан танишади.

Қисмда аффиксларнинг қандай вазифа бажаришига-функционал хусусиятларига алоҳида эътибор берилган. Айниқса, уларнинг синтактиқ вазифа бажариши—бажара олмаслиги алоҳида тасдиқланган. Грамматик форма, грамматик маъно, грамматик категория тушунчалари, форма ясалиши каби ҳодисаларни талабага мос ҳолда баён қилишга ҳаракат қилинди.

Китобнинг «сўз ясалиши» қисмида сўз ясалиши ҳақида кенг маълумот берилди. Ўзбек тилида сўз яшаш усулларининг энг характерлилари ажратиб берилди ва ҳар бир усулнинг ўзига хос томонлари ёритилди.

Ушбу дарсликда тил ҳодисаларини мутқ ҳодисалари билан қорйштирмасликка, адабий тил ва жопли сўзлашув орасидаги чегарани сақлаб қолишга, ҳодисаларга диахрон ва синхрон аспектларда ёндошиш меъёрларидан чиқмасликка ҳаракат қилинди.

Муаллиф ушбу китобнинг яратилиши жараёнида кўп қимматли фикрлари, маслаҳатлари билан самимий ёрдам берган, мукамал ҳолга келишида ўз кўмакларини аямаган ТошДУ ўзбек тилшунослиги кафедрасининг профессорлари А. Ю. Алиев, М. Миртожиев, К. Назаровга, доцентлар Ё. Ғулломов, Ф. Убасва, М. Наримонова, Р. Сайфуллаеваларга катта миннатдорчилик билдиради.

МОРФЕМИКА

Морфемика морфологиянинг алоҳида бир бўлими бўлиб, сўзларнинг морфематик таркибини, ундаги морфемаларнинг ўзаро муносабатини, жойлашиш тартибини ўрганади.

Морфема тил ифода системасида товушдан кейин турадиган семантик-морфологик бирлик бўлиб, сўзнинг энг кичик маъноли қисмидир. Морфема тушунчаси ҳамма вақт тил-

нинг бир семантик-морфологик бирлигини унинг иккинчи бир семантик-морфологик бирлиги билан нисбатлаганда мавжуда бўлади. Масалан, **китобхон** сўзи икки маъноли қисмдан иборат бўлиб, улар **китоб** ва **—хон** қисмларидир. Унинг биринчи қисми алоҳида олинганда, сўздир. Бироқ бу сўзга **—хон** қўшимчаси қўшилган ва ундан янги сўз ҳосил қилинар экан (**китобхон**), биринчи қисм иккинчи қисмга нисбатан алоҳида эмас, сўзнинг қисми деб баҳоланади. Шунга кўра **—хон** элементи ҳам сўзнинг қисми сифатида олинади ва у олдинги қисмга нисбатан баҳоланади—бири иккинчисига нисбатан алоҳида-алоҳида морфема ҳисобланади: ўзак морфема; эргаш, (аффикс) морфема. Морфемикага ана шу нуқтаи назардан ёндашиладиган бўлса, у морфемалар (сўзнинг маъноли қисмлари) ҳақидаги таълимотдир.

Сўз қисмлардан (энг камида икки қисмдан) ташкил топмаган бўлса, у туб сўз сифатида баҳоланса, бу ўринда морфема ҳақида фикр юритиб бўлмайди. Шунга кўра, «Сўз биргина морфемадан иборатдир»,— деб қараш мақсадга мувофиқ эмас. Демак, морфема тушунчаси сўз қисмлардан иборат бўлгандагина пайдо бўлади. Жумладан, кўз, муз, кел, бир, ол, ноҳ, иш, тер, юр, тур, гул, тоғ, боғ ва бошқалар алоҳида олинганда, морфемадан кейин турадиган йирик тил бирлиги бўлиб, улар сўзлардир. Бу сўзлар гапда иштирок этганда, маълумки, албатта, қандайдир бир грамматик формага эга бўлади. Бу форма нол форма кўринишида бўлиши ҳам, кўрсаткич (алоҳида) иштирок этган кўринишда ҳам бўлиши мумкин. Киёслам: куз келиши билан қишки-кузги ишларга тайёргарлик бошлаб юборилди; Ҳар йили кузда бир дала айланиб келаман. Биринчи гапдаги **куз** сўзини грамматик маъно ифодаловчи нол кўрсаткичларига нисбатан (бош келишик, бирлик...) ўзак морфема сифатида баҳолаш мумкиндек туюлса ҳам, у ўзак морфема эмас, балки асос—форма ясалиш асосидир. Демак, гап таркибидagi **куз** сўзи (сўз-формаси) билан алоҳида олинган, луғавий бирлик сифатида қараладиган **куз** сўзи ўртасида фарқ бор (асос ва сўз сифатида фарқ қилади).

Кейинги гапда **кузда** сўзи, кўриниб турибдики, икки қисмдан иборат: **куз—ўзак морфема**;—да аффикс морфема. Бу сўзнинг морфем таҳлилига кўрадир. Морфологик таҳлилга кўра ҳам бу сўз икки қисмдан иборат: **куз—форма ясалиш асоси**;—да грамматик маъно ифодаловчи восита. Хуллас, иккинчи ҳолатда сўзнинг **куз—қисми морфем таҳлилига** кўра ўзак морфема, морфологик таҳлилга кўра форма ясалиш

асосидир.

Туб сўзлар шаклан гўё сўзларга тенгдек туюлади, яъни туб сўзни ясама сўзга нисбатан баҳолойдиган бўлсак, ҳақиқатан ҳам, худди шундай ҳолат кўзга ташланади: кўз — туб сўз; кузги — ясама сўз. Бу ўринда туб сўз шаклан, иккинчи — ясама сўзнинг ўзак қисмига тенгдир. Бироқ юқорида кўрсатилганидек, улар моҳият эътибори билан, семантик-грамматик хусусиятларига кўра тенг эмас. Фақат амалда сўзнинг туб ёки ясама эканлигини тўғри белгилашда унинг туб деб олинган қисми ўзакка қиёсланади.

Тилда икки ва ундан ортиқ морфемали сўзлар туб ҳолда ҳам, ясама ҳолда ҳам учрайди. Жумладан, гулли, гулдон, гулкор, гулчилик сўзлариасосан икки морфемадан ташкил топган ва гул ясовчи негизига ясовчи қўшимчаларни қўшиш билан ясалган ясама сўзлардир. Ўзбек тилидаги гулларда, беришди, бораптиллар, борсалар, китобларни, укамларга, тезроқ, ёзмоқ сўзлари уч, тўрт ва икки морфемали сўзлардир. Бироқ бу сўзларнинг ҳаммаси ҳам ясама сўз сифатида баҳоланмайди. Улар кўп морфемали туб сўзлардир. Кўп морфемали сўз ясама деб баҳоланар экан, унинг таркибида ясовчи элементларнинг иштирок этиши шарт бўлади.

Демак, сўзнинг туб ёки ясама эканлиги, унинг таркибида сўз ясовчи элементнинг мавжудлигига кўра белгиланади.

Сўзларнинг морфематик таҳлили, одатда, таҳлил қилинаётган сўздаги бўлинувчи ҳар бир қисмнинг ўзбек тилидаги бошқа сўзларда учрайдиган тилда тайёр ҳолда мавжуд бўлган худди шундай элементлар (қисмлар) билан қиёсланиши орқали амалга оширилиши лозим. Масалан, юқорида келтирилган гулчи, гулдон, гулкор, гулчилик, гулдор сўзлари қиёсланадиган бўлса, уларнинг ҳаммасида ҳам гул қисми мавжуддир. Ана шунга кўра, ҳар бир сўзда бу қисмни алоҳида морфема сифатида ажратиш мумкин. Шунингдек, гулчи сўзи таркибидаги — чи қисми ишчи, колхозчи, темирчи каби кўп сўзларда, гулдон сўзи таркибидаги— дон қисми сиёҳдон, қаламдон, сувдон каби кўп сўзларда алоҳида морфема сифатида учрайди. Худди шу ҳолат гулкор, гулчилик, гулдор сўзларида ҳам мавжуддир.

Бу нарса ана шу қисмларни (гул ва —чи, —кор, —дор, —чилик, —дон) алоҳида морфема сифатида ажратиш мумкинлигини тақозо этади: гул —ўзак морфема; —кор, —дор, —дон, —чи, —чилик аффикс морфемалардир. Яъни аффикс морфема ажратиб олингандан сўнг қолган қисм алоҳида қўллана олса, мавжуд бўлса, маълум бир маъно англатса, у

алоҳида морфема сифатида белгиланади ва ўзак морфема деб қаралади; ўзак морфема ажратиб олингандан сўнг қолган қисм алоҳида ҳолда мавжуд бўлса, маълум бир маъно англатса, у алоҳида морфема сифатида белгиланади ва аффикс морфема деб қаралади.

Қўп морфемали сўзларда биринчи аффикс морфемадан кейинги морфемалар ҳам худди шу асосда белгиланиши мумкин. Масалан, ўқитувчилик сўзидаги энг сўнгги—лик аффикс морфемасини ажратишда, унинг ёзувчилик, айтувчилик, тил ёғламалик, алдамчилик каби қўпгина сўзларда ҳам мавжудлиги асос қилиб олинади.

Қўп морфемали сўзларда охиридан бошлаб ҳар бир аффикс морфема ана шу тартибда қиёсланиб, ажратиб олингандан сўнг қолган, бошқа маъноли қисмларга бўлинмайдиган ва алоҳида ҳолда мавжуд бўлган, лексик маъно англатувчи қисм аффикс морфемаларга нисбатан ўзак морфема бўлади.

Қўринадики, сўзнинг морфематик таҳлили одатда ундаги охириги морфемани ажратишдан бошланиб, кетма-кет тарзда ўзак морфемани белгилаш билан тугалланади.

Сўз яхлит олинган, универсал тил бирлиги ҳисобланса, морфема ана шу сўз таркибига кирувчи семантик-морфологик birlikдир. Шунга кўра, сўз ва морфемани бир-бирига ҳеч вақт тенглаштириб бўлмайди. Морфемалар мустақил ҳолда олганда, лексик маъно англата олиш ва англата олмаслик хусусиятларига эга бўлиб, ана шу асосий хусусиятларидан келиб чиқиб, уларни икки турга ажратиш мумкин: 1) ўзак морфемалар; 2) аффикс морфемалар.

«Эргаш морфема» атамасини одатда, ҳар бир аффикс морфеманинг конкрет негизга қўшилиб келувчи конкрет кўринишга, вариантга— морфемаларга нисбатан қўллаш мақсадга мувофиқдир. Чунки тилда туб сўз, ясама сўз, қўшма сўз кабилар, шунингдек, умумий тарздаги содда ёки қўшма ҳолдаги аффикслар мавжуд бўлса ҳам, нутқда уларнинг конкрет бир кўринишлари иштирок этиб, улар негиз ёки эргаш морфема деб қаралади. Масалан, **боққа** сўзи икки морфемадан иборат: ўзак морфема, аффикс морфема. Яъни икки маъноли қисмдан иборат. Унинг биринчи қисми тилда **боғ** шаклида алоҳида сўз сифатида, иккинчи қисми — **га** шаклида алоҳида аффикс сифатида мавжуд. Бироқ, нутқда ҳар иккаласининг конкрет кўриниши шакллانган: **боқ-қа** тарзида. Уларнинг биринчиси негиз (туб негиз), иккинчиси эргаш морфема (—га аффиксининг варианты, кўриниши). Демак, умуман сўз ва умуман аффиксдан нутқда иштирок этган сўз

ва аффикс фарқ қилади. Нутқда бири негиз атамаси билан бирн эргаш морфема атамаси билан берилади.

Бир сўз доирасида иккита (одатда) ўзак морфема ва яна аффикс морфемалар ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Масалан, **белбоғим** сўзида иккита ўзак морфема ва битта аффикс морфема мавжуд. Ўзак морфемаларнинг ҳар иккаласи ҳам алоҳида ҳолда лексик маъно англата олади. Бироқ, битта негиз деб қаралади;—им морфемаси улар қўшма ҳолда олинганда ҳам, алоҳида ҳолда олинганда ҳам, ана шу морфемаларга эргашиб келган тақдирда грамматик маъно ифодалайди (предметнинг биринчи шахсга тегишли эканлигини билдиради).

ЎЗАК МОРФЕМАЛАР ХУСУСИЯТЛАРИ (ЎЗАК ҲАҚИДА) ЎЗАК МОРФЕМА ВА СЎЗ МУНОСАБАТИ.

Ўзбек тилида негизларга эргаш морфемалар қўшилганда деярли ҳолларда сўз ўзаги таркибида фонетик ўзгариш содир бўлмайди, яъни эргаш морфеманинг ўзак морфема товуш тузилишига таъсир қилиши кам учрайдиган ҳодиса бўлиб, айрим сўзлар доирасидагина учрайди. Бу ҳолат ҳамма агглютинатив тиллар учун характерлидир. Шунга кўра, ўзак морфема ва аффикс морфемани ажратиб олиш унчалик катта қийинчилик туғдирмайди. Модомики, ўзак морфеманинг товуш тузилишида жиддий ўзгариш содир бўлмас экан, ўзак билан сўз ташқи кўринишдан—материали жиҳатидан ўхшаш бўлади. Шу билан бирга, улар орасида семантик алоқа ҳам мавжуд бўлади ва бу алоқадорлик аниқ сезилиб туради: **иш** — **ишла**, **ёз** — **ёзув**, **гул**—**гулдон**, **тер** —**терим**, **қамиш** —**қамишзор** каби.

Қисмларга бўлинмайдиган сўз билан ўзак морфеманинг қисмларга бўлинмаслиги уларни бир хил кўринишида, ташқи жиҳатдан ўхшаш қилиб қўяди. Бундан ташқари ҳар иккаласи ҳам алоҳида ҳолда лексик маъно англата олади. Яъни ана шу икки ҳолатга кўра улар бир-бирига жуда яқин туради, яқин муносабатда бўлади. Шунингдек, уларнинг ҳар иккаласи ҳам нутқ жараёнидан олдин ҳам тилда мавжуд бўлади ва шунга кўра тил ҳодисалари — тил бирликларидир. Ўзак ва сўзнинг ўзаро яқин муносабати фақат шулар билан чекланмаслиги мумкин. Бироқ сўз ва ўзак—сўз—морфема бир-бирига тенг ҳодисалар эмас. Масалан, **иш** —сўз, уни шу ҳолатда морфема сифатида баҳолаб бўлмайди; **ишчи** сўз —буни ҳам шу ҳолатида морфема деб баҳолаш мумкин эмас. Аммо **ишчи** сўзи икки морфемадан иборат, унинг таркибида

иш қисми алоҳида сўз эмас, балки ишчи сўзининг бир қисмидир. У ўзидан кейин (баъзан олдин) эргаш морфемалар қабул қилар экан, сўзнинг ёки сўз формасининг қисми сифатида қаралади.

Морфемалар бири иккинчиси билан боғлиқ бўлади, бири иккинчисидан ажратилганда, морфемалик хусусиятини ана шу ўринда йўқотган бўлади. Узак морфема унга эргашиб келган аффикс морфемага нисбатангина мавжуд бўлар экан, унда сўз каби мустақиллик бўлиши мумкин эмас. У янги сўз ҳосил қилувчи эргаш морфемага нисбатан ҳам, грамматик маъно ифодаловчи эргаш морфемаларга нисбатан ҳам алоҳида морфема сифатида баҳоланаверади.

Сўз морфемаларга ажралиш хусусиятига эга, у семантик-грамматик жиҳатдан шаклланган, бир бутун ҳолда ҳудди шундай тил бирликлари билан умумийлик ҳосил қиладиган ва шу хусусиятига кўра алоҳида-алоҳида лексик-грамматик тўдалар ҳосил қиладиган тил бирлиги ҳисобланади: отлар, сифатлар, феъллар, олмошлар, сонлар, равишлар... каби.

Бундан ташқари сўз гапда алоҳида вазифа бажаргани ҳолда, ўзак ҳеч қачон бундай хусусиятга эга бўла олмайди.

Шунингдек, алоҳида олинган сўзнинг маъно доираси билан, ўзакнинг маъно доираси бир-бирига ҳеч қачон тенг бўлмайди. Ўзакнинг маъноси ниҳоятда чекланган, аниқ бўлиб, бу маънонинг қандай маъно эканлиги ана шу конкрет сўз доирасида (шу қичик қуршов—ясама сўз ёки формаси доирасида) белгиланади. Сўзнинг маъноси эса, катта қуршов — гап доирасида белгиланади.

Ўзак морфема сўзнинг қисми бўлганлиги туфайли, унинг ўзи мансуб бўлган сўз билан (ясама сўзларда) бир хил туркумда бўлиши ҳам шарт эмас.

Туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида сўзларнинг аффиксацияда ички ясалиши асосан от туркумига, унда ҳам, одатда, шахс отлари ва ўрин-жой отлари ясалишигина ҳисобга олинса, ясама сўзларда ўзак бошқа туркумга оид бўлади, сўз бошқа туркумга оид бўлади. Масалан, ўроқ сўзининг ўзаги феъл туркумига оид бўлса, сўзнинг ўзи от туркумига оиддир.

Ўзбек тилида кўп морфемалилик характерли бўлиб, сўзда морфемалар сони қанча кўп бўлса, уларнинг лексик маънолари ҳам, грамматик маънолари ҳам мураккаблашиб боради. Масалан, болага сўзида асосий лексик маънодан ташқари келишик, бирлик маънолари ҳам ифодаланган бўлса, болаларимизга сўзида асосий лексик маънодан ташқари кўплик, келишиш, эгалик, иккинчи кўплик (**—имиз орқали ифо-**

даланган) каби маънолар ҳам ифодаланган. **Болажонларимизга сўзида эса яна бошқа маъно ҳам орттирилганлиги сезилади.**

Ўзбек тилида эргаш морфемалар негизга кетма-кетлилик асосида, маълум тартибда қўшилиб келади: **тер-им — теримчи — теримчи-лар — теримчилар-имиз — теримчиларимизга...**

Морфемалар боғланишидаги бундай қонуниятлар, улардаги кетма-кетлик, умумий тартиб ўзлашган сўзлар базасида ҳосил бўлган сўзларга ҳам тўла тегишлидир: **интенсивлаштириш, фақирларимизга каби.**

Ўзак ва негиз муносабати

Ўзак тишунчаси морфемаларга ажралувчи сўзлардаги морфемаларнинг характериға кўра белгиланади. Сўзларда нечта морфема бўлишидан қатъий назар уларнинг мустақил ҳолда лексик маъно ифодалай олиши ёки ифодалай олмаслиги бир-бириға зид қўйилади—оппозицияда олинади.

Сўздаги маълум бир морфема мустақил ҳолда лексик маъно ифодалайди, бошқа морфемалар ана шу хусусиятға эга эмас. Ана шу зидлик ўзак морфема (ўзак) ва аффикс морфема тушунчаларининг вужудға келиши учун асос бўлади: а) семантик жиҳатдан улар бир-бириға зид бўлади; б) грамматик жиҳатдан аффикс морфемалар одатда (туркий тилларда, жумладан ўзбек тилида ҳам) ўзакдан кейин жойлашади, уларға тобе бўлади.

Демак, ўзак морфема ва аффикс тушунчалари фақат морфем анализ— сўзларни морфемаларға ажратиш жараёни учунгина хосдир. Бунда аффикс морфемаларнинг турлари, бошқа хусусиятлари ҳисобға олинмайди. Аффикс морфеманинги қандай бўлиши (сўз ясовчи ёки форма ясовчи эканлиги) аҳамиятсиздир. Бу ўринда аҳамият касб этадиган нарса у ёки бу сўзнинг маъноли қисмлардан иборат эканлиги, ўша маъноли қисмларни тўғри белгилаш, турларини тўғри баҳолаш билан чекланади.

Қисмларға ажратиладиган сўзларда мавжуд конкрет сўз формасидан (кенг маънода) фақат ундан кейинги янги сўз формаси учунгина зарур бўлган қисмни белгилаш тилда негиз тушунчасининг вужудға келиши учун асос бўлади. Негиз тушунчаси биринчи —асос бўлган сўз форма билан янги ҳосил бўлган сўз форма зидлиги —оппозицияси натижаси сифатида ҳосил бўлади. Масалан, **теримчи** ва **теримчилар** сўзларини қиёслайлик: **теримчи** сўзида ҳосил бўлган янги сўз форма (гапда) **теримчи** сўзининг ўзи бўлиб, ана шу янги сўз

форма олдинги терим сўз формасига — чи эргаш морфемасини (ясовчи қўшимчани) қўшиш билан ҳосил қилинган. Демак, —чи қўшимчасининг қўшилиши учун, бошқача айтганда, янги сўз форманинг ҳосил бўлиши учун, олдин алоҳида сўз деб қаралган (бу ўринда сўзформа деб юритиляпти) ясама сўзформа асос вазифасини бажарган. Албатта, бу сўз ясаши асосидир: **терим-чи**. Олдинги қисм алоҳида олинганда, алоҳида сўз—сўзформа, ҳозирги ҳолатида у сўзнинг, янги сўзформанинг қисмидир. Ана шу қисмнинг номи эса негиздир (рус тилида основа, ўзбек тилида баъзан асос деб ҳам юритилади); **теримчилар** сўзида ҳосил бўлган янги сўз форма шу сўзнинг ўзи бўлиб, ана шу янги сўзформа олдинги **теримчи** сўзформасига —лар қўшимчасини (форма ясовчи қўшимчани) қўшиш билан ҳосил қилинган. Демак, янги сўзформанинг ҳосил бўлиши учун, олдин алоҳида сўз деб қаралган ясама сўзформа асос бўлган: **теримчи—лар**. Олдинги қисм алоҳида олинганда, алоҳида сўз—сўзформа, ҳозирги ҳолатида у янги сўзформанинг қисми бўлиб, **теримчилар** сўзининг асосидир.

Ҳар бир ҳосил бўлган конкрет сўзформада қайси қисм асос вазифасини бажарганлигини худди ўша **теримчилар** сўзини кетма-кет таҳлил қилиш орқали кўриш мумкин: **теримчилар-теримчи—лар**; **теримчи-терим—чи**; **терим-тер—им** каби.

Демак, негиз деб янги ҳосил қилинган конкрет сўзформа учун асос бўлган қисмга айтилади.

Негизни белгилашда унинг қандай янги сўз форма учун асос бўлаётганлиги аҳамиятсиздир. Яъни у бир ҳолатда янги лексик маъно англатувчи янги сўзформа учун асос деб қаралса (**тер—им**, **терим—чи** каби), иккинчи ҳолатда янги грамматик маъно англатувчи янги сўзформа учун асос деб қаралади (**теримчи—лар**, **теримчи—га**, **теримчилар—га** каби). Бироқ, негиз грамматик маъно ифодаловчи форма учун хосланганми ёки лексик маъно ифодаловчи форма учун хосланганми эканлигига кўра икки хил бўлади: а) ясовчи негиз—сўз яшаш асоси; б) морфологик негиз—форма яшаш асоси. Масалан, **теримчи** сўзи негиз ва эргаш морфемага ажратилса, **терим** қисми ясовчи негиз бўлади, —**чи** қисми—ясовчи эргаш морфема бўлади; **терим—чилар** сўзи негиз ва эргаш морфемага ажратилса, **теримчи** қисми морфологик негиз—форма яшаш асоси,—лар грамматик маъно ифодаловчи эргаш морфемадир.

Шуниси характерлики, ҳар қандай сўзформада, одатда битта негиз бўлади. Шунга кўра, бир сўзформа доирасида

бирламчи, иккиламчи учламчи негизлар ёки лексик, морфологик, синтактик негизлар мавжуд бўлади деб бўлмайди.

Шунингдек, негизлар туб ва ясама кўринишларда бўлиши ҳам мумкин: терим сўзформасида негиз шу сўзформанинг тер—қисмидир; теримчи сўзформасида негиз шу сўзформанинг терим—қисмидир.

Кўринадики, бири туб сўз кўринишида, иккинчиси ясама сўз кўринишида. Негизларнинг ана шундай туб ва ясама кўринишларда бўлиши ички, шаклий зидликни —оппозицияни вужудга келтиради. Бу зидлик негизларни туб ва ясама негизлар тарзида икки турга ажратиш учун асос бўлади. Бунда туб негизга ясама негизнинг ҳамма кўринишлари умумий тарзда зид қўйилади. Масалан, тер—туб негизи учун, терим—ясама негизи ҳам, теримчи— ясама негизи ҳам умумий тарзда зиддир.

Туб негиз шакли, ўрни нуқтан назаридан ўзак—морфемага тенг бўлса, ҳам моҳият эътибори билан, яъни қандай янги, конкрет сўзформанинг ҳосил бўлиши учун асос бўлаётганлигига кўра ундан тамомила фарқ қилади.

Бошқача айтганда, унинг туб негиз деб аталиши ясама негизга nisбатангина, холосдир. Ясама эканлиги сезилмайдиган даражага бориб қолган ҳамма негизлар ҳам туб негиз сифатида баҳоланади: йайради (ййради), қовоғи, япроқда, йиқилган, чўмични, қишлоқдош, пичанзор каби сўзларнинг негизлари йайра, қовоқ, япроқ, йиқил, чўмич, қишлоқ пичан қисмларидир.

Бундан ташқари негиз тушунчаси ўзак тушунчасидан ўзининг ясама ҳолда ҳам мавжуд бўлиши билан фарқ қилади. Ўзакда ясама ҳолда бўлишлик хусусияти йўқ. Жумладан, белбоғимиз, типдаги сўзформаларда унинг белбоғ—қисми битта негиз (ясама негиз) сифатида қаралгани ҳолда, бу ўринда икки ўзак морфема борлиги тан олинади. Бу сўз икки ўзакдан (маъноли қисмдан) ташкил топган қўшма сўздир. Аммо қўшма сўз сифатида битта ясама негиздир.

Ясама негизлар туб негизлардан таркибида бир ўзак морфема, бир ва бирдан ортиқ аффикс морфема мавжудлиги билан ёки икки ва ундан ортиқ ўзак морфема, икки ва ундан ортиқ ўзак морфемадан ташқари яна аффикс морфемалар мавжудлиги билан фарқланади.

Кўринадики, ясама негиз кўринишлари унинг таркибида нечта ўзак морфема иштирок этганлигига кўра белгиланади: таркибида бир ўзак морфема иштирок этган ясама негизлар содда ясама негизлар бўлади; таркибида бирдан ортиқ ўзак

морфема иштирок этган ясама негизлар қўшма ясама негизлар бўлади. Масалан, билимдон, унумлилик, сезгирлик, ўроқчи, ишладик, болаликда, озодликка каби сўзлардаги билим, — ўроқ, — ишла, — унумли, — сезгир, — болалик, — озодлик — типидagi негизлар содда ясама негизлар; ўринбосарлик, эрксеварлар, мирзачўллик, ўзибўларчилик, белбоғли, отбоқарлар каби сўзлардаги ўринбосар, эрксевар—, Мирзачўл—, ўзибўлар—, белбоғ—, отбоқар — типидagi негизлар қўшма ясама негизлардир.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида содда ясама негиз асосан ўзак морфема ва ундан сўнг қўшилувчи аффикс морфема типида бўлиб (бил-им; —иш-ла; —унум-ли; сезгир каби), бошқа тиллардан олд қўшимчаларнинг ўзбек тилига ўзлашиши натижаси сифатида унинг аффикс морфема ва ўзак морфема қўшилиши кўринишидаги типи ҳам учрайди. Қиёсланг: унум+ли: —сез-гир; —сер-унум; —но-ўрин; —бе-тайин каби.

Шунга қарамай, етакчи ва характерли тип сифатида ўзак морфема—аффикс морфема типи асосий ўринда туради.

Шуни унутмаслик керакки, негиз одатда энг сўнгги қўшимчага нисбатан белгиланади. Масалан, болаларимизга сўзида негиз болаларимиз қисми бўлса, болаларимиз сўзида болалар қисми, болалар сўзида бола қисмидир.

Негизни белгилашда охириги қўшимчани қабул қилаётган асоснинг (сўзформанинг), қисмнинг (бу энди алоҳида сўз форма эмас, янги сўзформанинг, унинг ҳосил бўлиши учун асос бўлган қисми) янги лексик маъно англатиши ёки англатмаслиги рол ўйнамайди. Чунки, муҳими, янги ҳосил қилинган сўзформа билан, ўшанинг ҳосил қилиниши учун асос бўлган қисмнинг бирламчи сўзформа сифатида зидлиги— опозициясидир. Бу нарса кўрсатадики, сўзни негиз ва қўшимча моделида қисмларга ажратиш бошқа нарса, уни материал қисм лексик маъно англатувчи қисм ва функционал қисм, грамматик маъно англатувчи қисм тарзида ажратиш бошқа-бошқа нарсасидир.

Сўзларни материал қисм ва функционал қисмларга ажратиш уларнинг маъно томони билан боғлиқ бўлиб, материал қисм лексик маъно англатувчи қисм бўлади, функционал қисм грамматик маъно англатувчи қисм бўлади. Сўзлардаги туб ва ясама негизларни белгилаш эса соф грамматик томон бўлиб, қайси қўшимча қўшилиши учун қайси бирламчи сўзформа асос бўлиб келаётганлиги аҳамиятлидир.

Шунга кўра, асос сифатида қаралаётган қисм сўз ясовчи (яъни лексик маъно ҳосил қилувчи) қўшимча учун ҳам,

форма ясовчи (грамматик маъно ҳосил қилувчи) қўшимча учун ҳам бир хилда асос вазифасини ўтайди: терим сўзида унинг тер—қисми сўз ясовчи—им қўшимчаси учун асос, теримчи сўзида унинг терим—қисми яна сўз ясовчи —чи қўшимчаси учун асос, теримчилар сўзида унинг теримчилар —қисми форма ясовчи (кенг маънода)—га қўшимчаси учун асос вазифасини ўтайди.

Ўзбек тили учун шу нарса ҳам характерлики, кўп ҳолларда сўзнинг негизи унинг материал қисми билан шаклан тенг келиб қолади. Бироқ бундай ҳолатда ҳам улар фарқ қилади: материал қисм —сўзнинг лексик маъно англатувчи қисми; негиз —сўзформанинг ҳосил бўлиши учун асос бўлган қисм.

Шунингдек, негиз сўздан ҳам фарқ қилади. Бу фарқ ўзак билан сўз ўртасидаги фарқ тарзида бўлиб, сўз лексик —грамматик жиҳатдан мустақил шаклланган бўлади. Негиз эса бундай мустақилликка эга эмас, у сўзнинг қисмидир.

Негиздан сўнг қўшилган эргаш морфема олиб ташлангандан сўнг, у энди қисм ҳисобланмайди ва ҳар жиҳатдан мустақил шаклланган сўзга айланади. Негиз тушунчаси ҳам ўзидан кейинги қўшимчага нисбатангина мавжуддир. Шунга кўра, қисмларга ажратиладиган сўзлар ўзак морфемасиз мавжуд бўлмагани каби, негизларсиз мавжуд бўлиши ҳам мумкин эмас: тароқ сўзи морфем таҳлил нуқтаи назаридан қаралганда, икки морфемадан иборат бўлиб, унинг таркибида тара—ўзак морфемаси ва — оқ аффикс морфема бор; шу сўзда —оқ қўшимчасига нисбатан, шу сўзнинг ҳосил бўлиши учун асос бўлган тара—ясовчи негиз (туб негиз) қисми ҳам бор.

Грамматик таҳлилда негиз тушунчаси нол кўрсаткичли сўз формаларга нисбатан ҳам қўлланади.

Ўзбек тилида негизлар юқорида айтилганидек, қандай сўз-форма ҳосил қилиш учун асос бўлаётганликларига кўра икки турга ажратилади: а) сўз ясалишига асос бўлувчи негизлар (сўз яшаш асослари); б) форма ясалишига асос бўлувчи негизлар (форма яшаш асослари); **билимдон** сўзидаги билим —негизи сўз яшашга асос бўлувчи негиз (сўз ҳосил қилиш негизи)¹, билимдонлар сўзидаги **билимдон** —негизи форма ясалишига асос бўлувчи негиз (форма ҳосил қилиш негизи)

Яна қиёсланг: **билимдонлик** сўзида **билимдон** — сўз ҳосил қилиш негизи, **билимдонларга** сўзида билимдонлар— форма ҳосил қилиш негизи.

¹. Бу ўринда тор маънода олган ҳолда, ясовчи негиз атамасини қўлаш мумкин.

Ўзбек тилида ўзак морфемалар аффикс морфемалардан мустақил олинганда ҳам, лексик маъно англата олиш хусусиятига кўрагина фарқланиб қолмасдан, ўзига хос фонетик тузилишига кўра ҳам фарқланади.

Қадимдан ўзбек тилига оид ўзак морфемалар учун характерли бўлган фонетик хусусият уларнинг бир бўғинли бўлишидир.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам бир бўғинли ўзақлар анчагина бўлиб, етакчи ўринда туради. Аммо асрлар давомида бошқа тиллардан кўплаб сўзлар ўзлашиши натижасида ҳозирги ўзбек тилида икки ва кўп бўғинли ўзак морфемалар миқдори ҳам тобора кўпайиб бормоқда. Кўп бўғинли ўзак морфемаларнинг тобора кўпайиб бориши, кўринадики, икки манба асосида содир бўлади: а) тил тараққиёти давомида ўзак морфема билан аффикс морфеманинг бир-бирига сингишиб кетиши, улар орасидаги чегаранинг йўқолиши, соддаланиш ҳодисасининг содир бўлиши орқали: югур,—ёмғир,—қопқоқ,—бугун,—кўкрак,—қишлоқ,—кеча,—билан,—эрта,—кирпи,—киприк,—кесат,—пичоқ,—чўмич,—кенгаш,—йўрға кабилар; б) бошқа тиллардан туб ҳолдаги кўп бўғинли сўзларнинг ўзлашиши орқали: жафо,—вафо,—муҳаббат,—жароҳат,—лола,—нола,—лазиз,—лаган,—наҳанг,—негиз, ремонт,—рағбат,—рақобат,—роман кабилар.

Ҳозирги ўзбек тилидаги бир бўғинли ўзак морфемаларнинг айримлари ҳам икки манба асосида ҳосил бўлган: а) ўзбек тилидаги бир бўғинли ва кўп бўғинли ўзак морфемалар таркибида турли товуш ўзгаришлари (тушиши, алмашиш) натижасида: олд, орт, бул, шул (олд, орт, бу-ул, шу-ул) дам-дим, йой-йоз, торт—, орт—, берк—, берч—, чиқ—каби; б) бошқа тиллардан бир бўғинли сўзларнинг ўзлашиши натижасида: лаб—, лак—, ланж—, лат—, лоф—, лунж—, мавж—, макр—, мард—, мушк—, нок—, нав—, поз—, нефть, пакт, факт—, парк—каби.

Бир бўғинли ўзак морфемаларнинг фонетик тузилиши қуйидаги кўринишлардадир: 1) бир унлидан иборат (у каби); 2) унли-ундош (ол—, от—, оз—, ур—, ун—, ўз—, ўт—, ош—, ос—, уз—, ил— каби); 3) ундош-унли (ма, шу, бу, чу каби);

4) ундош-унли-ундош (боғ, тоғ, тош, кел, кет, йой, йоз, йот, сот, бот, бур, сур, йўр, тур, кур, каби); 5) унли-ундош-ундош (орт, ост, уст, олд, арт, арч, аср, асл, арк, эрк, илк, ишқ, исм каби); 6) ундош-унли-ундош-ундош (паст, торт, тўрт, мўрт, мурт, рост, дўст, пўст, дашт, маст, қасд, тахт, бахт, мулк, халқ, сурт, курт, султ каби); 7) ундош-ундош-унли-ундош (хлор, хром шкаф, шнур, шлак, штат каби); 8) ундош-унли-ундош-ундош-ундош (пункт).

Бу кўрнишларнинг олдинги олтитаси туркий тиллар, жумладан, ўзбек тили учун характерли бўлса-да, ҳозирги кунда энг кўп учрайдиган бир бўғинли ўзак морфемалар ундош-унли-ундош кўринишидагиларидир. Улардан анча кам миқдорда унли-ундош кўринишидаги ўзак морфемалар учрайди. Бешинчи кўринишдаги фонетик тузилишга эга бўлган ўзак морфемалар улардан ҳам кам миқдорда; олтинчи ва учинчи кўринишдаги жуда кам ва биринчи кўринишдагиси энг кам учрайди. Еттинчи ва саккизинчи ҳамда бошқа кўринишлардаги фонетик тузилишга эга бўлган ўзак морфемалар фақат ўзлашган сўзлар доирасидагина учрайди. Умуман олганда, таркибида қатор унли ёки қатор ундошлар ишлатиладиган ўзак морфемалар ўзбек тили учун характерли эмас.

Бир бўғинли типик ўзак морфемаларнинг деярли ҳаммасида ҳам кўп маънолилиқ, омонимлик ҳолатлари мавжудлиги кўзга ташланади. Масалан, бот, қот, сот, бош, қош, кўз, кўр, йур, тур, сур, ур, бур, қур, йош, бос, ос, қоч, қол, ол, сол, қўл, юз, туз, каби бир бўғинли ўзак морфемаларнинг ҳаммаси ҳам кўп маънолидир (кўз—одамнинг кўзи, булоқнинг кўзи, ёғочнинг кўзи, ишнинг кўзи каби); от, ўт, ун, тош, ич, уч, юз, ёз, тол, кон, сон, қоп каби бир бўғинли ўзак морфемалар омонимлик ҳусусиятига эгадир (сувга от, отни суғор, отингни айт; ўт ўрди, ариқдан ўтди; тош чўқди, тошга чиқди; ичга ютди, чойни ич; уч—сон, уч—қуш учди каби).

Ўзак морфемаларнинг яна бир характерли ҳусусияти уларнинг аффикс морфемаларга нисбатан анча барқарорлигидир. Аффикс морфемалар ўзак морфемаларнинг фонетик табиатига мослашиб, турли вариантларга киради. Масалан, —лик, ва—лик; —га, —қа, —ка (баъзан—ға); —қар, —кар, —қар, —қаз, —ғаз, —ғиз, —қиз, —ғиз, —киз; —тир, —дир; —чоқ, —чак; —да, —та; —ги, —қи, —ки—каби.

Аффикс морфемалар таъсирида баъзи ўзак морфемалар фонетик тузилишида ўзгариниш содир бўлади, холос: онг—лангла; сон—а-сана; ўзак—и-ўзаги; бега—к-безак-безак —и-бегаги каби.

Ўзбек тилидаги бир бўғинли ўзак морфемаларга тенг бўлган мустақил сўзларда турли-туман товуш урчишлари, товуш ортиши ёки тушиши, иккиланиши каби ҳолатлар кўзга ташланади: тош—таш; дам—дим; йой—йоз;— йон—йот; бос—ос; ост—уст; олд—орт; бул—бу; шул—шу; кўч—чўк; қис—сиқ; арт—арч; бот—бос; ол—сол; кел—кет; тур—йўр; ики—икки кабилар. Бундай ўзгаришлар ўзак морфемалар билан аффикс морфемаларнинг ўзаро таъсири натижаси эмас. Шунингдек, бу ўринда тил тараққиёти давомида ўзаро фарқланиш (дифференциацияланиш) ҳодисаси содир бўлиб, натижада янги сўзлар ҳосил бўлган.

Шунга кўра, бу ҳақда «Сўз ясалиши» мавзусида алоҳида гапирилади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги кўпгина ўзак морфемаларда олдин мавжуд бўлган аффикс морфемаларнинг излари кўзга ташланади: тескари, ёмғир, қишлоқ, бўйин, биқин, ўдағайла, юрак, билан кабилар. Шунингдек, айрим ўзак морфемалар таркибидан баъзи илгари мавжуд бўлган аффикс морфемаларнинг тушиб қолганлиги ҳам кузатилади: юриди—юрди, қалқиди—қалқди, пишиди—пишди, қўзиди—қўзди, тупурук—тупик, қашила—қашла кабилар.

Аффикс морфемаларнинг ўзак морфемалар таркибига сингишиб кетиши, бу морфемалар ўртасида чегаранинг йўқолиши бир томондан сўз тузилишини соддалаштиради—икки морфема бир морфемага (ўзак морфемага) айланиб қолади, иккинчи томондан кўп бўғинли, кенгайган ўзак морфемалар ҳосил бўлади (ўзакларнинг кенгайиши). Бу нарса ўзбек тилидаги ўзак морфемаларни диахрон ва синхрон аспектиларда ўрганишни тақозо этади.

ҲОЗИРГИ УЗАК ВА ТАРИХИЙ УЗАК

Ҳозирги ўзбек тилидаги кўп бўғинли ўзак морфемаларнинг кўпи, тарихий жиҳатдан таҳлил қилганимизда, икки ёки ундан ортиқ морфемалардан иборат бўлиб чиқади. Масалан: бўйин (бўй—ин), биқин (биқ—ин), юрак (юр—ак), тескари (терс—га—ру), ёмғир (ёғ—им—ир), яйлов (йай—ла—в), чўмич (чўм—иғ—ич), қишлоқ (қиш—қис—ла—қ), кўтар (кет—ар), илғор (ил—ға—га—р), кейин (кет—ин), ёстиқ (ёт—си—қ).

Булар ичида бўйин—, биқин—, юрак—, тескари—, ёмғир—, яйлов—, чўмич—, қишлоқ—, кўтар—, илғор—, кейин—, ёстиқ кабилар ҳозирги ўзак сифатида баоҳланса, бўй,

биқ, юр, терс, ёғ, йай, чўм, қиш, ил (—илға), кет, ёт кабилар тарихий ўзак сифатида баҳоланади.

Қўринадики тарихий ўзаклар асосан этимологик таҳлил натижасида аниқланади. Баъзи ҳолларда тарихий ўзакларни этимологик таҳлил ёрдамида ҳам аниқлаш қийин бўлади. Бундай ҳолларда қиёслаш йўлидан фойдаланиш орқали аниқлаш ҳам мумкин бўлади: семиз—семир, йалпай—йалпоқ, пистирма—бостирма—писмоқ (пис-пус), сезкан—сескан, чирик—ири, ажрат—айир, болта—болға—босқон, қопкон, суюнчи кабилар.

Бу сўзлардаги айрим қисмларнинг бир-бирига ўхшашлиги, маъно жиҳатдан боғлиқлиги ёки яқинлиги уларнинг аслида бир ўзақдан эканлигини, тарихан ясама сўз бўлганлигини тасдиқлайди. Масалан, семир сўзидаги—ир қисми бошқа сўзлар таркибида алоҳида морфема сифатида кенг қўлланади: гапир, кўкар, эскир, оқар, қизар. Баъзи сўзлар таркибида у ўзак таркибига сингиб кетган ҳолда ҳам учрайди: қайир, буюр, айир, оғиз-ир каби.

Бу нарса семир сўзидаги ана шу қисмнинг аслида аффикс морфема эканлигини тасдиқлайди. Сўз таркибида аффикс морфеманинг мавжудлиги аниқланар экан, ундан қолган қисм номаълум бўлиб қолган тақдирда ҳам, бу сўзнинг тарихан ясама бўлганлиги исботланган деб ҳисобланиши мумкин.

Тарихий ўзакларни, шунингдек, ҳозирги ўзакнинг кенгайиш, соддаланиш асосида вужудга келганлигини ана шу тарзда белгилаш имконияти ҳам бор.

Ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан морфемаларга ажратилмайдиган ёки ажратиб бўлмайдиган кўп бўғинли ўзак морфемалар қуйидагилардир:

1. Аслида кўп қисмли бўлган, кўп қисмли эканлиги этимологик таҳлил орқали исботланган, бироқ қисмлар бир-бирига сингишиши натижасида, ҳозирги кунда ажралмайдиган бўлиб қолган, ажратиш мумкин бўлмаган ўзак морфемалар: терак; исирға (осирға—сирға—серги?), тақа, қовурға (қопурға—қоплаш), тебрат, юпан, уват, кўприк, киприк, яхши, яшил, ўпқон, қулан, булан, ўрдак, балиқ, балчиқ, талқон, қирғий, қора, қўноқ (дон), эчки, манглай, тариқ, илгари, илон, бақир, чақир, бўрдоқи, кўмир, ёстиқ кабилар. Буларнинг айримларини тарихий жиҳатдан таҳлил қилиш орқали ҳам морфемаларга ажратиб бўлмайди (қулон, эчки, манглай, қора кабилар).

2. Бошқа тиллардан ўзлашган сўзларга оид ўзак морфе-

малар: пешона, хамак, патнис, гастроним, телеграмма холвайтар, нокас, лашкар, ландавур, лўмбоз, лўттибоз, лойиҳа, ложувард, рўбарў, рўйжа, рўпара, рўмол, мухтасар, маҳкама, намоянда, намоёиш кабилар. Буларнинг деярли ҳаммаси тилларнинг ўзида қисмларга ажратилади. Масалан, намо (намой) анда, намай—иш, долчин—дорун чин, холвайтар—хўл мева (тар-хўл).

Ҳозирги ўзбек тилида қўлланаётган ўз қатламга ва ўзлашган қатламга оид ўзак морфемаларнинг аксарият қисми аффикс морфемалардан аниқ ажралиб туради.

Ҳозирги ўзбек тилид шундай ўзақлар ҳам борки, уларнинг тарихан ўзак бўлганлиги аниқ бўлиб, бу нарса этимологик таҳлилсиз ҳам сезилиб туради. Бироқ ҳозирги кунда уларни ўзак морфема тарзида ажратиш мумкин эмас. Масалан ўзбек тилида эрла, эпака, эпчил; етакла, етакчи; эмакла, эмакдош, эмакчи; кўргиси, кўргим, кўргинг; боргим, боргинг, боргиси; келгуси, қўйғум; ёқимли, ёқимтой, ёқимсиз; ўсимлик, ўсимта; тегишли, тегишинг; типирла, типирчила, пайпасла, тимиристила, ўсмоқчила, шолча, дегча, зағча, олдин, олға, илғор, илдам каби сўзларда аффикс морфемалар ҳам, ўзак морфемалар ҳам сезилиб туради. Уларнинг ўзак морфемалари эски ўзбек тилида алоҳида ўзак сифатида мавжуд бўлган ва қўлланган: кўргу, боргу (қиёсланг— чолғу, кулғу...), эп, ёқим, ўсим (отим, чеким, хўплам— тамир—типир; зоғ, дег, олд, илға); аффикс морфемалар —ла, —чил, —чи, —им, —ли, —дош, —сиз, —ча, —та... кабилар.

Кўриниб турибдики, бу сўзларни морфемаларга ажратиш фақат тарихий нуқтаи назардангина мумкиндир. Шунга кўра, бу сўзлар таркибидаги ўзақларни ҳам тарихий ўзақлар тарзида баҳолаш мумкин. Ҳозирги кунда бундай сўзларни морфемаларга ажратиш мақсадга мувофиқ эмас. Чунки бу сўзлардаги морфемаларнинг бир-бирига сингишиш жараёни бошланган.

АФФИКС МОРФЕМАЛАР

Аффикс морфема ҳақида маълумот

Негизларга қўшилиб, унинг лексик—грамматик хусусиятлари билан боғлиқ бўлган ҳар хил маъноларни ифодалашга хизмат қилувчи морфемалар аффикс морфемалар ҳисобланади. Улар мустақил ҳолда қўллана олмайди ва маъно ҳам англатмайди.

Ўзак морфемалар сўзда асосий лексик маъно ташувчи қисм бўлгани сабабли алоҳида мустақил сўз сифатида қўллана олади ва қариндош сўзлар таркибда ҳам ўзак морфема сифатида қатнаша олади.

Аффикс морфемалар ўзак морфемаларга нисбатан морфемалар сифатида баҳоланади. Улар турли-туман негизларга (туб ва ясама негизларга, от, феъл, сифат, сон, олмош, равиш... сўз формасидаги негизларга) эргашиб келади ва шунга кўра эргаш морфемалар деб аталади. Улар ҳар бир конкрет ҳолатда конкрет бир негиз турига қўшилиб келади ва ана шу конкрет негиз маъноси билан боғлиқ ҳолда, ҳар қўлланишда конкрет бир маъно ифодалайди: а) негизлардан конкрет лексик маъноли янги сўзлар ҳосил қилади: насиҳат-гўйлик каби: а) негизларга қўшилиб конкрет бир грамматик маънони ифодалайди: теримчи—га, миннатдорчиликлар—имиз каби.

Ҳар бир конкрет негизга битта эргаш морфема қўшилиб келади (аффикс морфема содда ёки қўшма бўлиши мумкин), бир негизга бирдан ортиқ эргаш морфеманинг қўшилиши мумкин эмас. (Бир сўзда бирдан ортиқ аффикс бўлиши мумкин). Эргаш морфемалар ўзакка эмас, конкрет негизларга қўшилиб келади. Негиз ва эргаш морфемадан ташкил топган сўзларнинг яхлит маъноси асосан шў сўз таркибдаги маъноли қисмларнинг бирлигидан, улар маъноларининг йиғиндисидан иборат бўлади. Бироқ бу ҳолат ҳамма вақт ҳам бирдай эмас. Жумладан, негиз ва эргаш морфемадан ташкил топган сўз маъноси тараққий этиб, бошқа маъноларда ҳам қўлланадиган бўлиб қолса, унинг маъно тузилишида янги маънолар ҳосил бўлиб қолса, ҳосил бўлган янги маънолар негиз ва эргаш морфема маънолари йиғиндисидан фарқ қилади: беюз, бедаъво, тузсиз, калла—ли; қизча, йиғитча (кесатиқ маъносида).

Ўзбек тилида аффикс морфемалар:

1) одатда негизларга ўнг томондан (улардан сўнг) қўшилиб келади; 2) ҳар бир конкрет ҳолатда конкрет негиз турига эргашиб келади; 3) ҳар бир конкрет негиз турига битта аффикс морфеманинг конкрет кўриниши қўшила олади; 4) негизнинг фонетик характерига кўра турли вариантларда келади (кўп вариантли бўлиши мумкин—кўп вариантлик ўзак морфемаларга нисбатан аффикс морфемаларда анча кўп учрайди ва характерли хусусият саналади; 5) ўз-

бек тилига оид аффикс морфемалар ўз фонетик тузилишига кўра ўзак морфемалардан фарқ қилади; 6) негизларга қўшилиб келганда англатадиган окнкрет маънолари ва вазифаларига кўра ўзига хос турларга ажратилади; 7) тузилишига кўра негизлар каби содда ва қўшма кўринишда бўлади (бу кўринишларда ўзига хос фарқ бўлади; 8) қўлланиш имкониятларига кўра улар бир-бирларидан фарқ қилади (актив ва пассивлик каби); 9) конкрет негизларга қўшилиб келар экан, сўзлар каби кўп маънолилиқ, омонимлик, синонимлик, антонимлик каби хусусиятларга эга бўлади (аффикс морфемалардаги бу хусусиятларни белгиловчи қуршов одатда сўз бўлади, сўзлардаги бу хусусиятларни белгиловчи қуршов, одатда, маълумки, гап бўлади); 10) аффикс морфемаларнинг меъдори ҳамма тилларда ҳам чекланган бўлади ва уларнинг келиб чиқиши, кўпайиш йўллари ҳар бир тил доирасида ўзига хос бўлади.

АФФИКС МОРФЕМЛАРНИНГ ФОНЕТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ҳозирги ўзбек тилидаги анчагина аффикс морфемаларнинг фонетик тузилиши ўзбек тили ўзак морфемалари фонетик тузилиши билан шаклан тенг келиб қолган: 1) ўзак морфема бир товушдан (унлидан) иборат, аффикс морфема ҳам бир унлидан иборат—унинг сўзида у ўзак морфема, бойи сўзида сўнгги—и аффикс морфема. Бироқ ўзак морфема бир ундошдан иборат бўла олмагани ҳолда аффикс морфема бир ундошдан ҳам бўла олади —ишла—т каби. Шунингдек, ўзбек тилида бир унлидан иборат ўзак морфемалар жуда кам бўлгани ҳолда, бир унлидан иборат аффикс морфемалар анчагина (биргина—а унлисидан иборат 10 та аффикс морфема, и унлисидан иборат 3 та аффикс морфема мавжуд). Бироқ бир унлидан ташкил топган аффикс морфемалар асосан апа шу а ва и унлиларидангина иборат бўлиб, бошқа унлилар деярли аффикс морфема ҳосил қилмайди. 2). Ўзак морфема икки товушдан иборат бўлади— аффикс морфема ҳам икки товушдан иборат бўлади: ма, ол, ҳа, ил, от, иш, де—ўзак морфемалар бўлиб кела олади; —ма, —та, —ни, —га, гп—, —оқ, —иқ, —иш, —ин, —ир, —ан, —ак, —ай—аффикс морфемалар. Аммо ундош-унли фонетик тузилишига эга бўлган ўзак морфемалар ўзбек тилида ниҳоятда кам бўлиб, унли—ундош тузилишидаги ўзак морфемалар кўпчиликини ташкил этади. Аффикс морфемаларда бунинг акси кузатилади.

Яъни ундош-унли тузилишидаги аффикс морфемалар анча кўп бўлиб, унли—ундош кўринишидаги аффикс морфемалар жуда оз, деярли йўқ—юқорида келтирилган, —иш, —иб, —ин, —ил, —ар, —ай, —им каби аффикс морфемалар аслида бир ундошдан иборат бўлиб, улар олдидаги унлилар уларнинг ундош товушга тугаган негизларга қўшилишини таъминлаш эҳтиёжи билан вужудга келган ва шунга кўра, улар —ш(—иш), —б(—иб), —н(—ин), —м(—им)... тарзида мавжуддир; (Ўзбек тилида икки ундошдан ташкил топган аффикс морфема учрамайди); 3) Аффикс морфемалар ҳам уч товушдан иборат бўлади:—аси, —аки, —она, —ала, —газ (—гиз), —гар (—қар...), —гач, —гин, —гир (—ғир...), —ғич, —ғир, —гоҳ, —дек, —дан, —дош, —дон, —лар, —дир, —жон... каби. Шуниси характерлики; бундай фонетик тузлишга эга бўлган аффикс морфемаларнинг кўпчилиги бошқа тиллардан (асосан, форс тилидан) ўзлашган ёки тарихан икки, уч аффикс морфеманинг бирикиб кетишидан ҳосил бўлган. Ҳозирги кунда содда морфема деб қаралса ҳам, тарихан улар қўшма аффикс морфемалардир. Масалан, қисқич, тепалаб, тириклай, иккилан, олтовлон, ўткир, совутгич., билмас, қўрқмас, қизиқсин сўзлари таркибидаги —қич—, —лаб, —лай, —лан, —кир, —гир, —мас, —син аффикс морфемалари ана шундай морфемалардир. Қиёсланг: қўрқ—қўрқма—қўрқмар—кўрқма-с; икки—иккила—иккилан, тепа—ла-б—тепалаб каби; 4) ўзак морфемаларда учрагани каби аффикс морфемаларда ҳам уларнинг фонетик вариантлари ўзаро фарқланиб, махсуслашиб алоҳида аффикс морфемага айланиб қолиши мумкин: ўтказ—ўтқаз; айгмоқлик, айрилиқ, тузлуқ, осиглик, томиз—томгиз, эмгиз—эмиз, қолдиқ, ташладиқ каби;

Бир неча вариантларга эга бўлган аффикс морфемаларнинг ҳар бир алоҳида кўриниши алоҳида алломорф ҳисобланади. улар учун умумий бўлган инвариант (бу ўринда шу тилда ана шу вариантлар ичида энг асосийси деб қабул қилингани) морфема деб баҳоланиб, у бир-бирига нисбатан олинувчи алломорфлар йигиндисини ўзида акс эттиради:—га (—қа, —ка, —ға...), —газ (—қаз, —каз, —газ); —гиз (—киз, —қиз, —ғиз, —ғуз) каби. Бу морфемалар (—га, —газ, —гиз) кўп алломорфемали аффикс морфемалар ҳисобланади. Алломорфемалар аффикс морфеманинг у ёки бу конкрет негизда келгандаги конкрет кўринишлардир.

Ҳозирги ўзбек тилида ҳам сингармонизм қондаларига кўра, аффикс морфемаларнинг икки, уч, тўрт ва ҳатто сак-

қизгагача вариантлари учрайди. Тилда сингармонизм ҳодисасининг сақланиб қолиши, мавжудлиги шу тилнинг ўзига хос сифат белгисини кўрсатади. 5) Эски ўзбек тилида аффикс морфемалар таркибида у унлисининг ишлатилиши кўп кузатилади. Бироқ ҳозирги ўзбек тилида бундай аффикс морфемаларда у унлиси ўрнида и ёки а унлилари ишлатилади: қолур—қолар, кулгу—кулги, қирғу—қирғи каби. Шу билан бирга, анъанага ва бадий услуб талабига кўра баъзан у унлиси сақланади: чолғу, урғу, туйғу, ютуқ, қуюқ, юмуқ, келур, кетур, олур каби.

Ўзбек тилида таркибида ў унлиси иштирок этган аффикс морфема учрамайди (ўзлашган аффикс морфемалар таркибида ў унлиси бор: —дўз, —гўй, —хўр кабилар); 6) Ўзбек тилида ундеш—унли—ундош—ундош тузилишидаги аффикс морфемалар йўқ. Ундош—унли—ундош—унли тузилишидаги аффикс морфемалар мавжуд: —гина, —гача, —даги каби. Аффикс морфемаларнинг —часига, —аяжак, —чилик, —онғич, —моқлик, —маслик, —гарчилик, —лаштириш, —ларча, —ганча... кўринишларида тўрт ва ундан ортиқ товуш иштирок этса-да, улар: а) содда (—бир, икки, уч товушли) эргаш морфемаларнинг бирикиб кетиши натижасида ҳосил бўлган; б) уларнинг шу ҳолатда бир аффикс морфема сифатида баҳоланиши қатъий эмас: темир+чи—темирчи+лик, аммо деҳқон+чилик каби. Шунга кўра, ўзбек тилида қўшма аффикс морфемаларнинг кўпайиб бориши анъанаси кўзга ташланадиган туради. Кўп бўғинли аффикс морфемаларнинг ҳозирги ўзбек тилида мавжудлиги ана шу анъана натижасидир.

АФФИКС МОРФЕМАЛАРНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

Ўзбек тилида аффикс морфемалар қуйидагича йўллар билан вужудга келади:

1) Мустақил сўзларнинг маъно жиҳатдан ўзгариши, асосан товушлари тушиши натижасида қисқаришидан ҳосил бўлади. Масалан, —чоғ (чоғи келмади, чоғроқ келди) сўзининг —чоқ, —чак тарзида товуш ўзгаришларига учраши, маъносидаги ўзгаришлар унинг аффикс морфемага айланиши учун асос бўлган: тойчоқ, келинчак каби. Бу вариантлардан товуш тушиши туфайли —ча морфемаси шаклланган: тойча, қизча, уйча каби; сифатдош ясовчи — диган морфемаси аслида турғон сўзининг ўзгариши ва қисқаришидан ҳосил бўлган: боратурғон—борадирган—борадиган;—дир морфемаси, турур сўзининг қисқаришидан ҳосил бўлган: бор турур—бор дурур—

бордир; —миз морфемаси биз олмошининг ўзгаришидан ҳосил бўлган: борарбиз—борармиз: йўқол, сўзидаги—ол, морфемаси бўл сўзининг қисқаришидан—бўл—ул—ол (йўқ бўл—йўқ ул—йўқол), йўқот сўзидаги — от морфемаси эт сўзининг ўзгаришидан — йўқ эт—йўқот; бошқатдан сўзидаги—т морфемаси орт (орқа) сўзининг қисқаришидан, ишлайман, ишлайсан сўзларидаги—ман ва —сан морфемалари олмошларнинг ўзгаришидан, айир сўзида —а олд қўшимчаси ач (ажрат) сўзининг қисқаришидан ҳосил бўлган;

2) Мавжуд аффикс морфемаларнинг ўзгариши, қисқариши, бирлашиб кетиши, урчиши натижасида ҳосил бўлади: —ча—ч (қирғи—қирғич)—ч морфемаси аслида кичрайтириш маъносини ифодаловчи —ча морфемасининг қисқарганидир, —дар (оғдир—ағдар), ган—гин (қочқин, тошқин, қирғин); еткар—етказ (—кар—каз); —ма—м+а (бос+им+а—босма);—ганча—гунча (боргунча—айтганча); —қ—в (яяқ—яёв, ўлчак—ўлчов; —дош (—ла—ш) —қўлла—ш—қўлда—ш; —ғич—қирғич, қисқич)—ғу—ч—қирғу—ч—қирғич, билгу—р—билгир; —чилик (—чи—лик); —гарчилик (гар—чилик)—лан (—ла—н); —лаш —ла—ш); —кари—кару— (га—ру)—ич—кари, юқори; —лоқ (—ла—қ) —қишлоқ; —қи—вайсақи (—қ—и); —ники (—нинг—ки) каби;

3. Бошқа тиллардаги сўзларнинг ўзбек тилига аффикс морфема тарзида қабул қилиниши билан:—ғўй, —каш, —кор, —анда, —паз, —дўз, —соз, —шунос, —хўр, —бош, —боз, —фуруш, —навис, —параст, —парвар... каби;

4. Бошқа тиллардан тайёр аффикс морфемаларнинг ўзлашиши натижасида: —сер, бе—, но— каби (ба—, —манд, —банд каби аффикс морфемалар ўша ўзлари мансуб бўлган тиллардаги сўзлар билан бирга ўзлашган, аффикс морфема сифатида ўзлашган эмас).

Шуни ҳам айтиш керакки, бошқа тиллардан, одатда, асосан янги сўз ҳосил қилувчи аффикс морфемалар ўзлашади;

5. Айрим сўзларнинг аффикс морфемалар қоторига силжиши натижасида (аффиксоидлар):¹ —хона, —жон. —хон, —ой, —обод, —бой, —вор, —бачча, —вачча, —той, —алла кабилар (ишхона, ошхона; Аҳмаджон, Салимахон, Раҳимаой, Деҳқонобод, Ҳалимбой, қўйвор—қўйиб юбор, мардонавор, амакивачча, Раҳимтой, Муллатой... каби).

1. Баъзи сўзлар морфемалар вазифасини бажариб, уларга яқинлаша бошлайди. Бироқ тўла равишда аффикс морфемага айланмаган бўлади. Булар тилшуносликда аффиксоидлар деб юритилади.

6. Кўп маъноли аффикс морфемаларнинг маъно жиҳатдан бир-биридан узоқлашиб кетиши натижасида: —лар—кўплик кўрсаткичи: —лар—ҳурмат ёки бошқа маъноларни ифода-ловчи (шунчалар, келдилар, опамлар, дадамлар каби);—М—чида—м, хўпла—м, тўпла—м, ёзди—м, қўз—им каби.

-Знжу,р

Ҳозирги ўзбек тилида аффикс морфемаларнинг кўпайиб бораётганлиги кузатилади.

Ўзбек тилида кенг қўлланувчи кўмакчи феълларнинг ҳам-маси ҳам етакчи феълга бирикиб келар экан, аффикс мор-фемалар бажарган вазифада келади—грамматик маъно ифо-далаш учун хизмат қилади, феълнинг аналитик формасини ҳосил қилади: оқ қил — оқла, тарқаб кетди—тарқади каби. Бу аналитик форма сўз ясалиши билан алоқадордир.

АФФИКС МОРФЕМАЛАРНИНГ УМУМИЙ ТАСНИФИ

Аффикс морфемалар конкрет негизларга қўшилиб келар экан, улардан ё янги лексик маъноли сўзлар ҳосил қилади ёки янги грамматик маънолар ҳосил қилади. Ана шу хусу-сиятларига кўра аффикс морфемалар энг аввало икки катта гурпуага ажратилади: 1) сўз ясовчилар (янги лексик маъно-ли сўз ҳосил қилувчилар); 2) форма ясовчилар (янги грам-матик маъно ҳосил қилувчилар).

Сўз ясовчилар. Сўз ясовчи аффикс морфемалар ясовчи негизларга қўшилиб келади ва янги лексик маъноли сўзлар ҳосил қилади: темирчи, ўр—оқ, таро—қ, иш—ла, икки—лан, сиз—сира каби.

Ясовчи негиз ва ясовчи эргаш морфема қўшилмасидан ясалма ҳосил бўлади (конкрет негизга қўшилиб келган аф-фикс морфеманинг конкрет кўриниши эргаш морфемадир).

Туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида сўз яшашнинг морфологик (аффиксация) усули анча кенг тарқалган бўлиб, бунда ясовчи аффикс морфемаларнинг турли-туманлиги, кўп-лиги, турли ясовчи негизларга қўшилиб келиши имконият-ларининг ҳар хиллиги кўзга ташланади. Аффикс морфемалар қайси туркумга оид ясовчи негизлардан янги сўзлар ҳосил қилишига кўра ҳам группаланади:

а) от туркумига оид янги сўзлар ҳосил қилувчи махсус аффикс морфемалар; б) сифат туркумига оид сўзлар ясовчи аффикс морфемалар; в) феъл туркумига оид сўзлар ясовчи аффикс морфемалар; г) равиш туркумига оид сўзлар ясовчи аффикс морфемалар.

Ясовчи аффикс морфемалар орқали асосан янги отлар, сифатлар, феъллар ва равишлар ҳосил қилинади. Ўзбек тилида янги отлар ва сифатлар ясовчи аффикс морфемалар қандай конкрет негизлардан қандай маъноли янги отлар ёки сифатлар ҳосил қилишига кўра яна группаларга ажратилади: 1) шахс отлари ясовчилар; 2) нарса—қурол отлари ясовчилар; 3) ўрин-жой отлари ҳосил қилувчилар; 4) маъхум отлар ҳосил қилувчилар. Ёки а) негиздан англашилган предметга эга эканлигини ифодаловчи сифат ясовчилар (—ли, —дор... каби); б) негиздан англашилган предметга эга эмасликни ифодаловчи сифат ясовчилар (—сиз, —бе каби).

Негизга қўшилиб янги отлар ҳосил қилувчи аффикс морфемаларнинг яна бир хусусияти шундаки, улардан шахс отлари ҳосил қилувчилар ва ўрин-жой отлари ҳосил қилувчилар одатда от негизларга қўшилиб келиш ҳамда шу от негизлардан янги отлар ҳосил қилиш хусусиятлари билан ажралиб туради (ички ясалиш). Бошқа ҳамма янги сўз ҳосил қилувчи аффикс морфемаларда бу хусусият кузатилмайди. Ўрни бошқа ясовчи аффикс морфемаларнинг ҳаммаси маълум бир туркумга оид негизлардан, одатда, бошқа туркумга оид янги сўзлар ҳосил қилади. Бу нарса «ташқи ясалиш» деб юритилади.

Сифат туркумига оид сўзлар ясовчи аффикс морфемалар асосан от туркумига оид негизларга ва кам миқдорда феъл туркумига оид негизларга қўшилиб келиб, улардан янги сифатлар ҳосил қилади: ақлли, елкадор, унумли, виждонсиз; иси—қ, сову—қ, қизи—қ, каби.

Феъл туркумига оид сўзлар ясовчи аффикс морфемалар асосан от туркумига оид негизларга, ундан камроқ тақлидий сўзларга оид негизларга қўшилиб келиб, улардан янги феъллар ҳосил қилади: ишла, бошла, ничоқла, аррала, ғирчилла, шовулла, липилла кабилар. Феъл ясовчи аффикс морфемалар сифат, сон, олмош, равиш туркумларига оид негизлардан ҳам янги феъллар ҳосил қилади. Бироқ бу жуда кам миқдордадир: икки—лан, бирлаш, сенла, сизла (сенсира, сизсира), кўпай, озай, ёшар, оқар, қизар, саргай, кўкар, қорай кабилар.

Янги сўзлар ҳосил қилувчи аффикс морфемаларнинг маъноси лексик характерда бўлади ва шунга кўра улар сўзнинг материал (лексик маъно ифодаловчи) қисми таркибида бўлади.

Ясовчи аффикс морфемаларнинг негизларга қўшилиб келиш тартиби қатъийдир. Улар негизга, одатда, форма ясов-

чи аффикс морфемалардан олдин қўшилади. Агар бир сўз таркибида бир неча ясовчи аффикс морфема иштирок этган бўлса, энг аввало (отларда) нарса—қурол отлари ясовчилар жойлашади ва энг охирида мавҳум отлар ясовчилар жойлашади: тер—им—чи; сува—сувоқ—чи, фириб—гар—лик каби. Нарса—қурол ёки жараён отлари ҳосил қилувчи морфемалар каби, баъзан ўрин-жой отлари ясовчилар ҳам шахс отлари ясовчилардан олдин жойлашиши мумкин: ётоқ—дош, ўр—оқ—чи, кўчир—ма—каш кабилар.

Сўз ясовчи аффикс морфемалар ясама сўзнинг (ясаманинг) бир компоненти ҳисобланади. Шунга кўра, бу морфемаларнинг ўзига хос бошқа ички хусусиятлари «сўз ясалиши» баҳсида кўриб чиқилади. Уларнинг форма ясовчи аффикс морфемаларга нисбатан сўзда жойлашиш тартиби умумий тарзда қатъий бўлиб, уларнинг ички жойлашиши ҳам «сўз ясалиши» бобида батафсил баён қилинади.

Сўз ясовчи аффикс морфемаларнинг яна бир хусусияти уларнинг бир тилдан иккинчи тилга ўзлаша олишидир. Форма ясовчиларда бу хусусият деярли учрамайди. Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги кўпгина сўз ясовчи аффикс морфемалар (от ясовчи, сифат ясовчи ва баъзи равиш ясовчи морфемалар) форс тилдан ўзлашганлиги маълум. Рус ёки ундан бошқа тиллардан сўз ясовчи аффикс морфемалар ўзлашган эмас. Аффикс морфеманинг ўзлашган ёки ўзлашмаганлиги, уларнинг бошқа ўзлаштираётган тилдаги негизларга қўшилиб келиб янги сўзлар ҳосил қилишига кўра белгиланади. Ўзбек тилига оид негизларга қўшилмаса-ю, ўзбек тилига ўзлашган сўзлар таркибида мавжуд бўлса, бундай ясовчи аффикс морфемалар ўзлашмаган деб ҳисобланади. Жумладан, ба— ва — манд аффикс морфемалари бадавлат, басавлат, савлатманд каби сўзлар таркибида учраса-да, ўзбек тилига аффикс морфема сифатида алоҳида ўзлашмаган.

ФОРМА ЯСОВЧИЛАР

Форма ясовчи аффикс морфемалар янги сўзлар ҳосил қилмайди ва ана шу асосий хусусиятига кўра сўз ясовчилар билан зидлик ҳосил қилади— оппозицияда бўлади: 1) сўз ясовчилар (негизларга қўшилиб янги лексик маъно ҳосил қилувчилар); 2) форма ясовчилар (негизларга қўшилиб грамматик маъно ҳосил қилувчилар).

Форма ясовчи аффикс морфемалар икки хил грамматик маъно ифодалайди. Бу икки хил грамматик маъно сўзлов-

чининг нарса, ҳодиса, воқеаларга муносабатини акс эттириш ва сўзларнинг ўзаро грамматик алоқасини (муносабатини) акс эттириш асосида вужудга келади: Қиёсланг: китобча, болалар, кўкимтир; китобни, болаларим, ўқиди. Олдинги сўзлардаги —ча, —лар, —мтир морфемалари сўзловчининг борлиққа муносабатини ифодаловчи грамматик маъноларни ифодалайди ва сўзларнинг ўзаро грамматик муносабатини таъминлашда рол ўйнамайди. Улар эркалаш, кичрайтириш, миқдор, такрорланганлик, чегаралаш, кучайтириш, кесатиқ, таъкид, гумон, тахмин каби маъноларни ифодалаб келади: кейинги сўзлардаги —ни, —им, —ди каби морфемалар асосан сўзнинг иккинчи бир сўз билан муносабатини ифодаловчи грамматик маъноларга эга. Бу маъно энг аввало тобе-ҳокимлик муносабатидан келиб чиқувчи маъно бўлиб, от туркумидаги сўз билан от туркумидаги сўз орасидаги тобе—ҳокимлик (укамнинг китоби каби): от туркумидаги сўз билан феъл туркумидаги сўз орасидаги тобе—ҳокимлик (китобга ёзди. Аҳдам ўқиди каби) тарзида бўлади. Сифат туркумидаги сўз билан от туркумидаги сўзлар орасидаги ва равнш туркумидаги сўз билан феъл туркумидаги сўз орасидаги тобе—ҳокимлик муносабати бошқача характерда бўлади. Яъни бу муносабатнинг ифодаланишида сўзларнинг ўзаро жойлашиш тартиби рол ўйнайди. Чунки грамматикада сўзлар тартибининг ўзгариши бадий адабиётдаги сўзлар тартибининг ўзгаришидан тубдан фарқ қилиб (бадий адабиётда тартибининг ўзгариши бадий тасвир воситаси бўлиб, бадийликни таъминлайди) грамматик маъно ифодалаш учун хизмат қилади. Қиёсланг: яхши бола—бола яхши— бола — яхши; баҳор келди — келди баҳор.

Кўринадики, форма ясовчи аффикс морфемалар бир жиҳатдан сўз ясовчи аффикс морфемалар билан зидлик ҳосил қилса (сўз ясайди, сўз ясамайди), иккинчи жиҳатдан ўз ички хусусиятларига кўра, ўз ичида ҳам ички зиддият ҳосил қилади: сўзловчининг борлиққа муносабатини билдирадиган грамматик маъно ифодалайди; сўзларнинг ўзаро муносабатини билдирадиган грамматик маъно ифодалайди. Бошқача айтганда, бир гуруҳ форма ясовчилар сўзларни бир-бирига боғлаш (синтактик функция) вазифасини бажаргани ҳолда бир гуруҳи бундай вазифани бажармайди (аффикс морфеманинг сўзда бор ёки йўқлиги унинг бошқа сўз билан бирикиши учун асос бўла олмайди). Жумладан, китоб ва олмоқ сўзларининг бирикишида китоб сўзининг бирликда ёки кўпликда келиши аҳамиятсиздир. Аммо, масалан, келишиқ қўшимчаларисиз бу

сўзлар бирика олмайди. Бу ўринда (китоб олди) бу икки сўз белгисиз тушум келишиги формаси воситасида бириккан. Қаратғич ва ўрин—пайт келишиклари қўшимчалари бу сўзларни боғлай олмайди.

Демак, форма ясовчиларнинг бир қисми ҳар хил модал формаларни ҳосил қилиб, сўзловчининг борлиққа муносабатидан келиб чиқадиган модал маъноларни ифодалайди ва бу жиҳатдан модал сўзлар, юкламаларга ўхшаб кетади—улар бажарган вазифага ўхшаш вазифани бажаради. Яъни бу тип форма ясовчилар модал маъно ифодаловчи синтетик формалар сифатида, модал маъно ифодаловчи аналитик формаларга нисбатан зид қўйилади. Жумладан, отлардаги кўплик синтетик усулда (болалар) ва аналитик усулда (кўп бола) ифодаланса, сифатлардаги белгининг ортиқ-камлиги ҳам синтетик (кўкимтир) ва аналитик усулда (ним кўк, оч кўк) ифодаланади. Феълларда бўлишсизлик —ма морфемаси орқали (синтетик) ва йўқ, эмас сўзлари орқали (аналитик) ифодаланади. Бошқа модал маънолар эса кўмакчи феъллар воситасида (аналитик усулда) ёки форма ясовчи —ла —мсира, —ғи, —иқ, —ғила, —а, —инқира каби (синтетик усул) морфемалар орқали ифодаланади. (Гап доирасида модал маъноларни модал сўзлар ва юкламалар ифодалайди); форма ясовчиларнинг бошқа бир қисми эса сўзларнинг ҳар хил синтактик муносабатларини ифодаловчи формалар ҳосил қилиб, шу муносабатдан келиб чиқадиган грамматик маъноларни ифодалайди. Бу жиҳатдан улар боғловчилар ва кўмакчиларга ўхшаб кетади—улар бажарган вазифага ўхшаш вазифани бажаради. Бу грамматик маъно ҳам, ўзбек тилида юқоридагидек, ҳам синтетик усулда, ҳам аналитик усулда ифодаланади. Қиёсланг: укамга олдим— укам учун олдим. Шунингдек, бошқа синтактик муносабатлар бошқа воситалар орқали ҳам ифодаланади (тартиб, интонация кабилар орқали).

Булардан ташқари модал маъноларни ифодаловчи форма ҳосил қилувчилар сўзларнинг ўзаро бирикишида рол ўйнамагани ҳолда (синтактик вазифа бажармайди): китоб ўқиди, китобча ўқиди. синтактик муносабатни ифодаловчи форма ҳосил қилувчилар сўзларнинг бирикишини таъминлайди (синтактик вазифа бажаради): укасига олди, китобни ўқиди каби.

Форма ясовчи аффикс морфемалар, негизларга қўшилиб, сўзнинг модал формаларини ҳосил қилгани ҳолда, ҳар хил модал маъноларни ифодалаш ва негизларга қўшилиб сўзлар орасидаги грамматик муносабатни ифодаловчи синтак-

тик формалар ҳосил қилгани ҳолда, ҳар хил грамматик маъноларни ифодалашига кўра 2 группага ажратилади: 1) Модал форма ҳосил қилувчи форма ясовчилар (Модал форма ҳосил қилувчилар): 2) Синтактик форма ҳосил қилувчилар.

Модал форма ҳосил қилувчи аффикс морфемаларга ўзбек тилида от туркумидаги бирлик-кўплик (сон категорияси)ни ифодаловчи, ҳамда кичрайтириш, эркалалаш, чегаралаш, миқдор, кучайтириш каби маъноларни ифодаловчи —ча, —гина, —чоқ, —лоқ, —жон, —хон... морфемалари, сифат туркумидаги белгининг ортиқ—камлигини ифодаловчи —мтир, —ш, (—иш) морфемалари, сон ва олмош туркумларидаги сон ва олмош турларини ҳосил қилувчи —ов, —ола, —та, —тача, —ларча, —дир, —алла каби морфемалар, феъл туркумидаги бўлишсизликни ифодаловчи —ма морфемаси —ла (қув—ла, сава—ла), — мсира, — инқира, ғи (тўзғи), —иқ (толиқди, —ғила (чўзғила) каби ҳаракатнинг тарзини ифодаловчи морфемалар, шунингдек, тириклайин, ҳомлайин, оқаси оповси, тездан, шунчалар, шунчалик, гапирсинлар, опамлар, боринг, борингиз типидagi сўзларда учрайдиган —ин, —си, —дан (маъноси хиралашган), —лар, —инг, —ингиз каби морфемалар ҳамда боринг, боргин, ишлагин, ишлангилар типидagi феъл формалари таркибидаги —инг, —гин, каби аффикслар кирди. Ўзбек тилида боргин, боринг сўзларидаги —гин ва инг аффикслари бу ўринда майл маъносини (буйруқ майлини) ифодалаётгани йўқ. Улар ҳурмат ёки кучайтириш маъносини ифодалаб келяпти. Ўша сўзларда буйруқ маъноси феълнинг ўзига хос бўлиб, ҳамма феъллар бошқа формаларни қабул қилишдан олдин, уларга асос сифатида, табиатан иккинчи шахсга буйруқ майли формасида бўлади.

Модал форма ҳосил қилувчиларнинг ҳаммаси ҳам конкрет ҳолатда, конкрет негизларга қўшилиб келар экан, маълум бир конкрет муносабатни билдиради ва конкрет бир грамматик маъно ифодалайди. Масалан, —лар эргаш морфемаси опа туб негизига қўшилиб келганда, кўпчилик маъносини ифодаласа, опам негизига қўшилиб келганда, (опамлар) ҳурмат маъносини ифодалайди. Шунингдек, гапирсинлар, шунчалар, сувлар каби сўзларда—лар эргаш морфемаси кесатиқ, кучайтириш, тур каби грамматик маъноларни ҳам ифодалашни мумкин. Ёки:—ла аффикс морфемаси (у феълларга қўшилиб келиб, форма ясовчи сифатида қаралганда) баъзан ҳаракатнинг тезлашганини, майдалашганлигини ифодаласа, баъзан унинг миқдор жиҳатини, характерини

ифодалайди: савала, ишқала, қувла каби. Ўзбек тилидаги турткила, томчила, тепкила каби сўзлар таркибида келган —ла морфемаси эса яна бошқа хусусиятга эга. У бу сўзлар таркибида сўз ясовчи деб қаралса ҳам, тубдан янги ҳаракатни ифодаловчи сўз ҳосил қилмайди. Бу нарса унинг аслида феъл туркумидан ясалган ясама отдан яна қайтадан янги феъл ҳосил қилиши билан боғлиқдир. Бироқ **пичоқла** сўзида ишч (бич) тарихий ўзак бўлиб, ҳозирги ҳолатда **пичоқ** сўзи туб сўз сифатида баҳоланганлиги туфайли, унга қўшилган —ла морфемаси ҳаракат характеристикасини ифодаламайди.

Ҳозирги ўзбек тилида аслида сўз ясовчи ёки синтактик муносабатни билдирадиган грамматик маъно ифодаловчи аффикс морфема бўлган, шаклан улар билан тенг бўлган, бироқ конкрет негизларга қўшилиб келганда, бундай вазифани бажармайдиган ёки бажара олмайдиган ҳолга келиб қолган (вазифаси ўзгарган ёки аслида ана шундай негизларга қўшилганда, бошқа вазифа бажарадиган. Шунингдек, маъноси хиралашган) аффикс морфемалар ҳам анчагина бўлиб, улар ҳам Модал форма ҳосил қилувчи аффикс морфемалар гуруҳига мансубдир.

Масалан, тириклай—тириклай—ин, тез—тез—дан, сўнг—сўнг—ра, чай—чайқа, қув—қувла, бур—бура, сўр—сўра (кейинги икки жуфтликда фарқланиш, махсусланиш—лексикализация натижасида янги сўз ҳосил бўлган), тўз—тўзғи, кўз—кўзи—кўзға—кўзғат, юл—юлқи, бижи—бижғи, бор—боринг—борингиз, оқарди—оқаринқиради, кулди—кўлимсиради, келишди—келишишди, атай—атайин, яшинди—яшинринди, акаси—окаси, опаси—оповси, (ҳой, дадаси), бориш—боришлик (керак), майли—майлиға, машшоқ—машшоқчи, кулол—кулолчи, биз—бизлар, уйла—уйлантир, жойла—жойлантир, сур—сурт—сурка, шунчалик—шўнчалар—шунча, ўрмон—ўрмонзор, толди—толиқди каби жуфтликларда учрайдиган —ин, —дан, —да, —қа, —ла, —а, —ғи, —и, —ға, —т, —қи, —ғи, —инг, —ингиз, —инқира, —мсира, —ш, (—иш), —ин, —си, —лик, —га, —чи, —лар, —нтир (—н тир), —штир (—ш тир), —ка, —зор, —иқ каби аффикс морфемалар ана шундай маъно ифодаловчи форма ясовчи морфемалардир. Уларда сўзловчининг борлиққа бўлган турли-туман муносабатларидан келиб чиқадиган маънолар ифодаланган: бор—сенсираш маъноси, боринг—сизсираш маъноси, борингиз—ҳурмат ва қатъийликнинг ўзгариши... маъноси, акаси—кесатиқ маъноси, дадаси—ҳурмат маъноси, шунчалар—ку-

чайтириш маъноси кабилар.

Ўзбек тилида борлиққа муносабатни ифодалаган ҳолда модал форма ясовчиларнинг негизларга қўшилиш тартиби ҳам аслида қатъийдир. Яъни улар сўз таркибида маълум ўринда жойлашади. Улар одатда сўз ясовчи морфемалардан сўнг ва синтактик муносабатни ифодаловчи форма ясовчилардан олдин келади: теримчи—лар—имиз, иш—ла—ма—ди, каби. Бироқ ўзбек тилида бу умумий қонуниятнинг бузилиш ҳоллари ҳам учрайди: айтдиларинг—айтдинглар каби. Бундай истиснолар—ўрин алмашишлар ҳам бир аффикс морфеманинг конкрет ҳолатдаги бажараётган вазифасига ва бўлади. Феъллардаги булишсизликни ифодаловчи— ма морфемаси отларга қўшилиб келганда, синтактик муносабатни ифодалай олмагани ҳолда, феълларга қўшилиб келганда, бундай хусусиятга эга бўлади (эга—кесим мослигини таъминлайди). Бу нарса унинг сўз охирида келиши учун асос бўлади. Феъллардаги бўлишсизликни ифодаловчи— ма морфемаси одатда феъл даража формаларидан кейин келади. Бу нарса уч жиҳатдан изоҳланиши мумкин: а) феъл даража формаларининг сўз ясовчи морфемаларга яқин туриши билан; б) —ма морфемасининг ўзига хос маъно хусусияти (инкор этиш хусусияти) борлиги билан; в) феъл даража формаларининг сўзнинг ўз кетидан келувчи сўзлар билан муносабати эмас, балки ўз олдидан келувчи сўзлар билан муносабатини ифодалаш билан (бу нарса иккинчи тур форма ясовчиларга бағишланган қисмда тўла изоҳланади).

Борлиққа муносабат маъносини ифодаловчи модал форма ясовчи ҳар бир конкрет морфеманинг бир-бирига нисбатан сўзда жойлашиши тартиби ҳам ўзига хосдир. Жумладан, кичрайтириш, эркалаш каби маъноларни ифодаловчи форма ясовчилар сон маъносини ифодаловчи форма ясовчилардан олдин жойлашади: йигитчалар, тойчоқларим каби. Юклама типдаги форма ясовчилар эса сўзнинг охирида келади. Масалан, —гина, —дир, —роқ каби аффикс морфемалар шундай хусусиятга эга: нималарни—дир, қизғишроқ, кўкимтироқ, Аҳмадгина гапирмади. Қиёсланг: Аҳмадимгина гапирмади—Аҳмадгинам гапирмади. Кейинги ҳолатда—гина суъйиш, эркалаш маъносини ифодалаб келган ва юклама эмасдир. Сонлардаги — ча форма ясовчиси — та ва —лар форма ясовчиларидан кейин келади.

Синтактик форма ҳосил қилувчи эргаш морфемалар

Ҳозирги ўзбек тилида синтактик форма ҳосил қилувчи

аффикс морфемаларга от туркумидаги ва отлашган сўзларга қўшилиб келиб, уларни бошқа сўзлар билан боғлаш учун хизмат қилувчи келишик ва эгалик қўшимчалари, шунингдек, феъл туркумига оид сўзларга қўшилиб келиб, уларни бошқа сўзлар билан боғлаш учун хизмат қиладиган шахс—сон, замон, майл, нисбат ҳамда феъл функционал формалари кўрсаткичлари киради (—ган..., —б (—иб)...—даги, —гача, —дек, —ш(—иш) аффиксларига алоҳида тўхтаб ўтилади).

Синтактик форма ҳосил қилувчи аффикс морфемалар қуйидаги хусусиятларга эга бўлади:

а) асосан от туркумига ва феъл туркумига оид сўзлар доирасида қўлланади (отлашган сўзлар, конверсия усулида ясалган баъзи сўзлар бундан мустасно);

б) от туркумидаги (кенр маънода) сўзларни феъл туркумидаги сўзлар билан (бош, тушум, жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиклари), от туркумидаги сўзларни от туркумидаги сўзлар билан (қаратғич келишиги, эгалик қўшимчалари), феъл туркумидаги сўзларни феъл туркумидаги сўзлар билан (равишдош қўшимчалари), феъл туркумидаги сўзлар билан ҳаракатни бажарувчи субъект—шахсни ифодаловчи сўзларни бир-бирига боғлайди (шахс—сон, нисбат, сифатдош, майл, замон қўшимчалари);

в) синтактик форма ҳосил қилувчи аффикс морфемаларнинг негизларга қўшилиш тартиби ҳам ўзига хос бўлиб, улар қуйидагичадир: 1) келишик, эгалик ва шахс—сон кўрсаткичлари асосан сўз охирида жойлашади (болаларимизга, кўрмаганмисан каби). Бироқ агар от туркумига оид сўзларда ҳам эгалик, ҳам келишик кўрсаткичлари иштирок этадиган бўлса, аввал эгалик кўрсаткичлари, сўнг келишик кўрсаткичлари қўлланилади: уйимга, китобимга, каби; феъллардаги тусловчи қўшимчалар (шахс—сон кўрсаткичлари) сўзнинг энг сўнгида жойлашади; 2) феъл туркумига оид сўзлар таркибида қўлланувчи синтактик форма ҳосил қилувчи бошқа қўшимчалар тусловчилардан, шунингдек, баъзи модал форма ҳосил қилувчи қўшимчалардан олдин ёки кейин жойлашади. Масалан, юбортирилмаган, ўқимаган, ўқимагунча каби. Яъни модал форма ҳосил қилувчи —ма морфемаси нисбат кўрсаткичларидан сўнг, равишдош, сифатдош ҳосил қилувчи кўрсаткичлардан олдин жойлашади.

Отларда модал форма ҳосил қилувчи —лар қўшимчасининг синтактик форма ҳосил қилувчи эгалик қўшимчаларига нисбатан жойлашиши билан, синтактик форма ҳосил қилувчи—лар кўрсаткичининг сўзда жойлашиш тартиби бошқача

дир. Кейинги —лар кўрсаткичи сўз охирида жойлашади: бордилар, бормоқчилар каби. Ўзбек тилида—лар кўрсаткичи отларда ҳурмат маъносини ифодалаб келганда, одатда, эгалик кўрсаткичларидан кейин жойлашади. Қиёсланг: опаларимга— опамларга каби. Шундан келиб чиқиб, феълларда ҳам —лар кўрсаткичи ана шундай вазифани бажарганда ҳам, сўзнинг охирида жойлашади: опамлар борганлар— бордилар, бормоқчилар —юбортирмаганлар каби. Ўзбек тилида феъл нисбатлари кўрсаткичлари, одатда, ўзак морфемаларга энг яқин жойлашади. Яъни сўз ясовчи аффикс морфемалардан бошқа ҳамма аффикс морфемалардан олдин жойлашади. Бу нарса уларнинг: а) маъно ва вазифасига кўра феъл ясовчи морфемаларга анча яқин эканлиги (улар баъзан феъл ясовчи деб ҳам баҳоланади); б) феълдан олдин қўлланувчи, ҳаракат бошқарувчисини белгилаб турувчи сўз билан боғланишини (муносабатини) таъминлаши билан боғлиқдир: ёзди (у)—ёзилди (улар томонидан)— ёздирди (унга), ёзишди (улар); беади (у, уни), безанди (у, ўзини), безалди (кимдир томоноидан—безашди (улар), безантирди (у, уни...)) каби.

Нисбат кўрсаткичларининг ўзаро жойлашиш тартиби ҳам ўзига хос бўлиб, бу ҳақда феъл бобида батафсил айтилади;

г) синтактик форма ҳосил қилувчи баъзи аффикс морфемалар ҳам ўз маъносидан узоқлашган бўлиши, ўз вазифасини бажармаслиги, модал форма ҳосил қилувчи сифатида қўлланадиган бўлиб қолган бўлиши мумкин. Масалан, тездан, бирга, шунда (шунда ҳамма ҳайрон қолган эди), ғоятда, бирдан, шубҳасиз, сўзсиз (сўзсиз борамиз), бор—боринг, ёзинг—ёзингиз, томиз—томиздир, бири—бириси, толди—толиқди, кечаси (кечаси келди), эртаси, эртага, қараганда, ҳақида, тўғрисида, афтидан кабилар. Бундан ташқари юпат—юпан, йиқил—йиқит, тебран—тебрат каби жуфтликларда бундай кўрсаткичлар ўзак морфема билан (тарихий ўзак) бирлашиб кетган ва ҳозирги кунда уларни алоҳида морфема сифатида қараб бўлмайди.

д) отлардаги синтактик форма ҳосил қилувчиларнинг бир қисми (келишик кўрсаткичлари) ўзи қўшилиб келган сўзнинг шу сўздан кейинги сўз билан (феъл билан) бирикишини таъминласа, унга тобе эканлигини кўрсатиб турса, бир қисми (эгаллик кўрсаткичлари) ўзи қўшилиб келган сўзнинг ундан олдинги қаратқич келишигидаги сўз билан бирикишини таъминлайди ва эгалик қўшимчаси олган сўзнинг ўзидан олдинги сўзга нисбатан ҳоким эканлигини кўрсатиб туради: уйга,

уйдан кетди; уйни кўрди, китобдан кўрди; укамнинг китоби, менинг китобим, сенинг китобинг каби.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида шахс—сон, замон ва майл кўрсаткичлари ҳаракатни ифодаловчи сўзнинг уч шахсдан биринчи ифодаловчи сўз билан муносабатини ифодалайди (боғланишини таъминлайди). Бу нарса бирлик ва кўплик кўрinishларида содир бўлади: -

борим
бординг
борди

бордик
бордингиз
бордилар

Бу феълларнинг ҳаммаси аниқлик майлида, ўтган замон формасида бўлиб, бирлик ав кўплик формасидаги уч шахсдан бирини ифодаловчи сўзлар билан бириккан:

мен бордим — биз бордик
сен бординг — сиз(лар) бордингиз(лар)
у борди — улар бордилар.

Ҳозирги ўзбек тилида —ди, —са, —моқда, —моқчи, —ган, —р(ар) каби аффикс морфемалар, одатда, феълнинг учунчи шахсдаги сўз билан бирикишини ифодалайди. Шу шакллардаги феъллар биринчи ва иккинчи шахсларни кўрсатувчи, улар билан боғланишни таъминловчи феъл формалари билан грамматик оппозиция ҳосил қилади:

борди — у
борди-м — мен
борди-нг — сен

борди(лар) — улар
борди-к — биз
борди-нгиз(лар) — сиз(лар)

борса — у
борса-м — мен
борса-нг — сен

борса(лар) — улар
борса-к — биз
борса-нгиз(лар) — сиз(лар)
каби.

Феълнинг равишдош формасини ҳосил қилувчи —б(—иб), —й(—ай), —гач, —гунча, —гани, —гудек аффикс морфемалари ҳам асосан сўзларни (феълларни) бир-бирига боғлаш учун хизмат қилади. Бироқ бундай боғлаш икки хил кўринишда бўлади; а) етакчи феъл билан кўмакчи феълни боғлаш кўринишида (ўқиб чиқди, емай қўйди кабилар); б) бажарилиши керак бўлган ҳаракатни ифодаловчи феъл билан унинг бажарилишини таъминлаш билан боғлиқ бўлган ҳаракатни ифодаловчи феълни боғлайди (маслаҳатлашгани келдим, ўлгудек чарчадим, тун оққунча юрдик, кўргач тўхтадик, гапириб чарчадим, сўраб топдим, сўрай-сўрай топди каби).

Ўзак ўзбек тилида —й(—ай), —а морфемалари одатда

такрорланган ҳолда қўлланади, якка ҳолда қўлланиши ҳозирги ўзбек тили учун характерли эмас. Қиёсланг: кула кирди, сўрай кирди; кула-кула гапирди, ишлай-ишлай чарчади.

Феъллар бўлишсиз формада бўлганда,—б(—иб) ўрнида ҳам асосан —й(—ай) морфемаси қўлланади: бормайди, келмайди каби.

Кўринадики, юқорида кўрсатилган барча аффикс морфемалар синтактик вазифа ҳам бажаради—сўзларни бир-бирига боғлаш хусусиятига эга. Шунга кўра, уларни синтактик форма ҳосил қилувчилар сифатида, модал форма ҳосил қилувчиларга зид қўйиш мумкин.

Синтактик форма ҳосил қилувчи аффикс морфемаларнинг ҳар бири ўзига хос семантик —стилистик хусусиятларга эга бўлиб уларнинг бу хусусиятлари ҳар бири алоҳида ўрганилган ўринларда қайд этилади.

Ҳозирги ўзбек тилида қўшма аффикс сифатида қаралаётган —гача, —даги, —ники(—нинг—и), —моқчи, —гудек, —моқда, —аси, —гувси (—ғувси) аффиксларининг ҳаммаси ҳам синтактик муносабат ифодалаш учун хизмат қилади. Жумладан, —гача қўшма аффикс таркибидаги—га аффиксининг маъно ва вазифаси хиралашган бўлиб, у асосан чегара маъносини ифодалайди. Шунга кўра, у чегара келишиги формаси сифатида қаралади. Модомики, келишик кўрсаткичи экан, у синтактик вазифа бажаради: уйгача борди, соат бешгача юрди кабиларда бу аффикс яхлит ҳолда от ва сон билан феълни бир-бирига боғляпти.

Ўзбек тилида — даги қўшма аффиксида —да аффиксининг маъноси ва вазифаси шу тарзда хиралашган. Шунга кўра—да ва —ги (сифат ясовчи эди) биргаликда от типидagi сўзларни бошқа от типидagi сўзларга нисбатан тобе сўзга, унинг ўрин ёки пайтга муносабат нуқтаи назаридан белгисини ифодаловчи сўзга айлантиради ва бу ҳам ана шу формадаги сўзни бошқа сўз билан — от билан бирикишини таъминлайди. Масалан, уй ва бола сўзлари, шунингдек, уйда ва бола сўзлари шу тартибда бир-бири билан бирика олмайди. Бироқ уйдаги бола тарзида улар бирикади — тобе—ҳокимлик муносабатида бўлади. Демак, —даги аффикси ҳам синтактик вазифа бажарувчи форма ясовчидир.

Ўзбек тилидаги қарашлилик маъносини ифодаловчи —ники қўшма аффикс қаратқич келишиги формаси —нинг ва эгалик қўшимчаси—и нинг қўшилишидан ҳосил бўлиб, улар таркибидаги —нг —к товушига айланган: нинг —и—ниги—ники тарзида. Бу нарса эса эллипсис натижасида содир бўл-

ган: Аҳмаднинг китоби бирикмасидаги китоб сўзи ё контекст талабига кўра тушиб қолади, ёки бошқа ўринга кўчади (китоб Аҳмадники типида), Қиёсланг: Бу китоб кимнинг китоби? Бу китоб— Аҳмаднинг китоби; Бу китоб — Аҳмадники каби.

Ана шунга кўра, бу аффикс фақат эгалик маъносини билдириб қолмай, қарашлилик маъносини ҳам биргаликда ифодалайди. Бу хусусияти у қўшилиб келган сўзнинг қесим вазифасида ҳам кела олишини таъминлайди: китоб— Аҳмадники каби. —ники қўшма аффиксининг аслида —и эгалик аффиксини олган сўзнинг тушиб қолиши натижасида ўша эгалик қўшимчасининг қаратқич келишиги қўшимчаси—нинг аффикси билан қўшилиб кетиши натижасида ҳосил бўлганлигини қуйидаги ҳолат ҳам тасдиқлайди. Салима холасиникига кетди гапини оладиган бўлсак, бу гапдаги холасиникига сўзидан кейинги уй сўзи тушиб қолган (холасининг уйига—холасининг (к)и—га типида). Кўринадики, келишик ва эгалик аффиксларининг қўшилишидан ҳосил бўлган бу аффикс сўзларнинг ўзаро муносабати, синтактик алоқасини таъминлайди, синтактик муносабатга таъсир кўрсатади— гап тузилишини ўзгартиради. Демак; у синтактик вазифа ҳам бажаради ва шунга кўра, синтактик форма ҳосил қилувчидир.

Бу аффикс, одатда негизларга кўплик, эгалик аффиксларидан олдин қўшилиб келади. Табиийки, сўз ясовчилар ва молал форма ҳосил қилувчилардан кейин қўшилади. Бироқ, ўзбек тилида унинг — лар аффиксига нисбатан жойлашиш ўрни ўзига хосдир. Жумладан, Аҳмадларники, Аҳмадникилар, ўзимизникилар, ўзларимизники каби қўлланишларда икки ҳолат кўзга ташланади: а) лар аффикси олдин келганда, у негиздан англашилган қаратмиш бўлган предметнинг кўплигини билдиради ва —ники бошқа (тушиб қолган сўз билан ифодаланган) предметнинг шу кўпчиликка тегишлилигини билдиради (Аҳмадларники); б) —лар аффикси кейин келганда,— ники аффикси қўшилиб келган негиздан англашилган предметга тушиб қолган сўз орқали ифодаланган сўзга қарашли бўлган предметлар (шахслар)нинг кўплигини ифодалайди. Яъни бир ҳолатда қаратилувчи предметлар кўплиги ифодаланса, иккинчиси ҳолатда, қаратувчи предметлар кўплиги ифодаланади. Бу нарса ана шу икки аффикснинг қўлланишидаги ўзгариш асосида содир бўлади: Аҳмадникилар— Аҳмадларники. —

Ўзбек тилида, одатда, бу аффиксдан кейин келишик аф-

фикслари ва —дек, —гача, —даги каби бошқа айрим аффикслар келади: укамники—ни, укамники—дек, укамники—гача укамники—даги каби.

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги —моқчи, —моқда аффикслари феъл формалари ҳосил қилар экан, олдингиси майл кўрсаткичи (мақсад майли формаси); кейингиси замон кўрсаткичи (ҳозирги замон формаси) бўлиб келади. Шу билан бирга, бу аффикслар шу ҳолатида бир вақтнинг ўзида учинчи шахсни ҳам ифодалайди: ўқимоқчи (у), бормоқда (у) каби. Бу икки аффикс ҳам ана шу хусусиятлари билан синтактик вазифа бажаради ва синтактик форма ҳосил қилувчилар қаторига киради.

Ҳозир ўзбек тилида сифатдош, равишдош, ва ҳаракат номи кўрсаткичлари —ган; —б(—иб)..., —ш(—иш) аффикслари ана шу функционал формаларни ҳосил қилганда ҳам, замон, шахс—сон маъноларини ифодалаганда ҳам (—ган —ўтган замон феъл формасини ҳам ҳосил қилади, бу хусусият —б(—иб) аффиксида ҳам бор), етакчи ва кўмакчи феълни бир-бирига боғлаганда ҳам синтактик муносабат ифодалайди. Сифатдош ясовчилар феълни сифатга хос сўзга айлантиради, уни предметнинг белгисини билдирувчи сўз сифатида предметни ифодаловчи сўзга тобе бўлиб келишини, у билан боғланишини таъминлайди. Бу жиҳатдан унинг вазифаси сифат ясовчи—ли аффиксиникига тенг келиб қолади: ақлли бола—ўқиган бола каби. Равишдош ясовчилар феъл туркумидаги сўзни равиш туркумига хос сўзга айлантиради: шошиб гапирди—тез гапирди—зўрға гапирди каби. Бунда равишдош формасидаги сўзлар равиш бажарган вазифани бажаради ва сўзни феъл орқали ифодаланган ҳаракатнинг белгисини ифодаловчи сўзга айлантиради, бир феълга иккинчи феъл сўзни тобе қилади ва шу асосда уларнинг боғланишини таъминлайди.

Ҳаракат номи кўрсаткичи феъл туркумидаги сўзни от туркумига хос сўзга айлантиради. Чунки улар асосан эгалик ва келишиқ қўшимчаларини олган ҳолда қўлланади. Ўзбек тилида —ш(—иш), —в(—ув), —моқ аффикслари воситасида ҳосил қилинган ҳаракат номлари от каби қўлланади, отлар каби турланади ва феъл сўзлар томонидан бошқарилади. Қолган ҳолатларнинг ҳаммасида бу аффикслар ҳаракат номи формаси сифатида қаралмайди. Масалан, боришди, боришган, боришмаяпти... каби қўлланишларда у кўпликни (биргаликни) ифодалайди.

Содда ва қўшма аффикс морфемалар

Ҳозирги ўзбек тилида аффикс морфемаларнинг —қ(—иқ), —м(—им), —чи, —т, —к, —ка, —лик, —чилик, —гарчилик каби кўринишлари мавжуд. Буларнинг ҳар бири ҳам морфема сифатида 1 та морфема— содда морфемадир. Жумладан, деҳқончилик, мўлчилик, одамгарчилик, жонлан, ёқилғи каби сўзларда битта ўзак морфема ва битта аффикс морфема бор. Бироқ—чилик, —гарчилик, —лан, —илғи морфемалари тарихан бир неча (одатда икки ёки уч) алоҳида олинган морфемаларнинг бирикиб кетишидан ҳосил бўлган. Шунга қарамай, юқоридаги сўзларда қўшма аффикс морфема мавжуд деб қараб бўлмайди. Уларнинг ҳаммасида 1 тадан содда аффикс морфема мавжуд. Ўзбек тилида шундай сўзлар борки, улар таркибидаги аффикс морфема, ҳозирги кунда битта содда морфемадек туюлса ҳам, уларнинг икки морфемадан иборат эканлиги аниқ сезилиб туради: босма—бос—им—а, терма — тер—им—а, ботқоқ — бот—иқ—оқ, қисқа — қис—иқ—а, урна — ур—ин—а, бўйни — бўй—ин—и каби сўзларда шундай. Уларнинг ҳар бирида иккитадан аффикс морфема борлиги сезилиб туради. Аммо уларда кейинги аффикс морфеманинг қўшилиши натижасида фонетик ўзгариш содир бўлган (товуш тушиши содир бўлган) ва бу нарса сўз таркибида қайта бўлиниш юзага келиши учун асос бўлган. Натижада, ҳозирги кунда бу сўзларни бос—ма, ур—на, қис—қа, бот—қоқ, тер—ма, бўй—ни моделидаги сўзлар каби қарашга сабабуи бўлган. Шунга кўра бундай сўзларни тарихийлик принциpigа асосланган ҳолда бос—им—а тарзида морфемаларга ажратавериш мақсадга мувофиқ бўлиб, фақат ҳозирги кун нуқтани назаридан бу сўзларда қўшма аффикс морфема кўриниши мавжуддир.

Қўшма аффикс морфемалар ҳақида гап кетганда, унинг таркибида икки ёки ундан ортиқ алоҳида-алоҳида аффикс морфемалар борлиги ҳозирги кунда ҳам конкрет олинган сўз таркибида сезилиб туриши, бироқ уларнинг шу конкрет сўз таркибида биргаликда маълум бир маъно ва вазифа бажараётганлигини назарда тутиш керак. Ўзбек тилидаги —моқчи, —моқда, —диган, —гача—каби аффикс морфемалар ҳам худди шундай хусусиятларга эгадир. Чунки бормоқчи, келмоқда, уйдаги, борадиган каби сўзларда кейинги —чи, —да, —ги, —ган морфемалари олиб ташланганда ҳам, қолган қисм маъно англатади: бормоқ, келмоқ, уйда, боради каби. Кўринадики, бу сўзлардаги юқорида келтирилган морфема-

лар алоҳида-алоҳида морфемадир. Бироқ ана шу ҳолатларда улар биргаликда бир маъно ва вазифа бажарган. Бу ҳолат, масалан, **одамгарчилик** сўзи таркибидаги морфемаларга ажратишдан шунингдек, —гарчилик морфемасининг қўлланишидан фарқ қилади. Бу сўздаги — гарчилик морфемасини худди шу конкрет ҳолатда (сўзда) қисмларга ажратиш мутлақо мумкин эмас. У яхлит ҳолда битта морфема. Қиёсланг: темир+чи— темирчи-лик— темирчилик ёки темир—чилик, аммо деҳқончилик.

Демак, ҳозирги ўзбек тилида тарихий шаклланиш жиҳатидан қўшма аффикс морфемалар мавжуд деб қаралса ҳам, ҳар бир конкрет ҳолатда сўзларни морфемаларга ажратганда, ўша морфемалар содда морфема сифатида баҳоланади. Масалан, —лар, —дан, —дош каби. Тарихий шаклланишига кўра икки ва уч эргаш морфеманинг бирикишидан ҳосил бўлган — дош, —лар, —дан эргаш морфемалари синфдош, болалар, уйдан сўзларида бир эргаш морфема (содда морфема, сифатида қаралади. Ўзбек тилидаги **деҳқончилик** ва **одамгарчилик** сўзлари таркибидаги —чилик ва —гарчилик эргаш морфемалари ҳам морфема сифатида содда морфемалардир. Кўринадики, аффикс ва морфема тушунчалари бири бири билан айнан эмас. Яъни аффиксни қўшма аффикс сифатида баҳолаш мумкин. Ўзбек тилида тарихий шаклланиши жиҳатидан қўшма аффикслар анча кўп.

Бироқ қўшма деб қаралиши мумкин бўлган эргаш морфемалар жуда озчиликни ташкил этади. Шунда ҳам улар ана шу конкрет сўзлардаги ҳолатига кўра шартли равишда қўшма морфема сифатида қаралади.

Демак, сўзларни морфемаларга ажратиш билан сўзлар таркибидаги аффикслар миқдорини белгилаш бир нарса эмас. Жумладан, арзонлашмоқ, анқовлик, анграймоқ, кулимсирамоқ, адабиётчилик, адабиётчи, тайёргарлик, табибгарчилик, сипоҳгарчилик каби сўзлар таркиби уларда нечта аффикс мавжудлиги нуқтаи назаридан бошқача ажратилса, морфемалар нуқтаи назаридан бошқача ажратилади. Масалан, адабиётчилик сўзи морфем нуқтаи назаридан ҳозирги кунда икки морфемага ажратилса (адабиёт—чилик), аффиксларнинг миқдори жиҳатидан бешга ажратилади ва бу сўз таркибида тўрт аффикс бор деб қаралади; кулимсирамоқ сўзи таркибида ҳам тўртта аффикс бор, аммо иккита эргаш морфема бор. (—имсира—моқ); анқовлик сўзида иккита аффикс мавжуд (—в—лик), лекин бир эргаш морфема бор; арзонлашмоқ сўзида уч аффикс бор, аммо икки эргаш морфема

мавжуд; табибгарчилик сўзида 3 та аффикс¹ бор, аммо битта эргаш морфема мавжуд.

Тилда синхрон аспектда қўшма ўзак морфема бўлмагани каби қўшма эргаш морфема ҳам йўқдир. Тилда икки ўзак морфеманинг бирикишидан ҳосил бўлган қўшма сўз шаклидаги яхлит бир ҳолатдаги негизлар мавжуд бўлгани каби икки ва ундан ортиқ аффиксининг бирикишидан ташкил топган қўшма аффикс шаклидаги битта яхлит эргаш морфема мавжуд бўлади.

Ўзак морфема ва аффикс морфемаларнинг тилда тайёр ҳолда мавжудлиги уларнинг тил ҳодисаси эканлигини кўрсатади. Аммо туб сўзга, ясама сўзга, маълум бир конкрет сўз шаклига тенг ҳолатдаги негизга конкрет бир нутқ шароитида, конкрет бир эргаш морфема кўринишининг қўшилиб келиши нутқ ҳодисасидир. Яъни сўзнинг негиз қисми у то негиз бўлгунга қадар мавжуд бўлади, бироқ у негиз деб баҳоланмайди (туб сўз, ясама сўз, маълум бир сўз шакли, масалан, кўплик формасидаги сўз каби аталиб туради), унинг эргаш морфема қисми ҳам (ҳар қандай сўзда ҳам негизга нисбатан битта мавжуд бўлади) содда ёки қўшма аффикс тарзида тилда мавжуд бўлади. Чунки юқорида таъкидланганидек, эргаш морфема атамаси ҳам бир аффикс морфеманинг конкрет негизга эргашиб келувчи конкрет кўринишига, конкрет вариантга (морфларга) нисбатан қўлланилади. Нутқда конкрет бир негизга конкрет бир эргаш морфема (умумий тарздаги аффикс эмас) қўшилиб келади. Умумий тарзда аффикс морфема сифатида у қўшма деб баҳоланса ҳам (—гарчилик) конкрет ҳолатда, негизга қўшилганда, битта, яқка содда эргаш морфема сифатида қаралади.

Демак, тилда қўшма сўз, ясама сўз шакларидаги яхлит битта негиз бўлгани ҳолда (бир сўзда икки негиз бўлмайди), ўзак морфема бундай кўринишларда учрамайди; тилда қўшма аффикслар мавжуд бўлгани ҳолда, қўшма эргаш морфема мавжуд бўлмайди: —гарчилик аффикси тилда уч аффиксининг бирикувидан ҳосил бўлган қўшма аффикс сифатида мавжуд, у тил ҳодисаси сифатида парчаланган ҳолда ҳам учрайди. Бироқ—гарчилик конкрет негизларга (одам, ёгин) қўшилиб келар экан, яхлит ҳолда битта, содда эргаш морфемадир. Ўзбек тилидаги —моқчи, —моқда, —даги, —гача, —гувси, —ники, —аси каби аффикслар ҳам ана шу тарзда қўшма аффикс сифатида қаралиши мумкин.

¹. Келтирилган сўзлар «Ўзбек тили морфем луғати»да Т., 1977 й. Табибгар—чи—лик тарзида ажратилган.

АФФИКСЛАРНИНГ КЎП МАЪНОЛИЛИГИ

Сўзлардаги каби аффиксларда ҳам кўп маънолилик хусусияти мавжуд. Тилда, маълумки, сўзлар кўп маъноли сифатида мавжуд бўлса ҳам улар гапда иштирок этган (конкрет бир гапда таркибида), асосан битта маъноси билан қатнашади. Уларнинг ана шу конкрет маъносини белгилашда гап қуршов вазифасини бажаради—шу маънонинг намоён бўлиши (реализацияси) учун майдон шароит ҳисобланади.

Аффикс морфемалар ҳам тилда кўп маъноли сифатида мавжуд бўлса, ҳам, конкрет сўзларда иштирок этганда (конкрет бир сўз таркибида қўлланганда), асосан битта маъно билан қатнашади. Уларнинг ана шу конкрет маъносини белгилашда сўз қуршов вазифасини бажаради —шу маънонинг намоён бўлиши (реализацияси) учун майдон, шароит ҳисобланади. Жумладан, ўзбек тилида —ли аффикси кўп маъноли бўлиб; а) эга эканлик маъносини (кўйлакли, ақлли, болали каби) б) ортиқ даражада эга эканлик маъносини (ёғли, елкали, сувли каби) ифодалайди.

— ли аффикси эга эканлик ёки ортиқ даражада эга эканлик маъноларини ифодалар экан, бу ҳолатларда ҳам у кўп маъноли сифатида яна ҳар хил маъноларни билдиради: гулли кўйлак, гулли тувакча, гулли кўча каби бирикмалардаги гулли сўзи таркибидаги —ли аффиксининг маънолари бир-биридан фарқ қилади. Бундай фарқни таркибида —дор аффикси иштирок этган бўйдор, мўйловдор, калладор, елкадор каби сўзларда янада яққолроқ кўриш мумкин: Яъни бўйдор сўзида ортиқлик бўйнинг узунлигига нисбатан, мўйловдор сўзида кўплик ва узунлик (шофлик), калладор сўзида ҳажман катталиқ, елкадор сўзида кенглик жиҳатидан ортиқлик маънолари ифодаланган.

Ҳозирги ўзбек тилида—чи аффикси, умуман олганда шахс маъносини ифодалайди. Бироқ ҳар бир конкрет ҳолатда у турли-туман шахс маъноларини ифодалаб келади. Масалан, маслаҳатчи, тунукачи, ўйинчи, тилчи, тарихчи, муштумчи, романчи, ҳикоячи, этикчи... каби сўзлардаги —чи аффиксининг маънолари ана шундайдир: **Маслаҳатчи** сўзи таркибида —чи аффикси ўзакдан англашилган нарсани (кенг маънода) (бошқа бировга берувчи шахс маъносини ифодаласа, **ҳикоячи** сўзи таркибида ўзакдан англашилган нарсани ёзиш ёки айтиш билан шуғулланувчи шахс маъносини ифодалайди ва шунга кўра, биринчи мисолда у —гўй аффиксига, иккинчи мисолда —навис аффиксига синоним бўлиб келади. Қолган

соз),—хон (муштумхон), —дўз (этикдўз) каби аффикслар маъноларига тенгдир.

Аффикслардаги кўп маънолилиқ унинг ҳар иккала турига кирувчи аффикслар учун ҳам хос хусусиятдир. Сўз ясовчиларда, айниқса, от туркумида шахс отлари, ўрин-жой ва мавҳум отлар ясовчиларда, сифат туркумида отдан сифат ясовчиларда, феъл туркумида —ла аффиксида кўп маънолилиқ анча кучлидир. Форма ясовчиларда майл формалари, даража формалари, замон ва шахс—сон формалари, отлардаги кичрайтириш—эркалаш формаларида анча кучли. Жумладан—са аффикси шарт ва пайт маъноларини ифодалаш мумкин;—ча, аффикси кучайтириш (китобча), эркалаш (қизча), кесатиқ (хотинчангиз) каби маъноларни ифодалайди;—дан аффикси уйдан сўзида бошқача, узумдан, китобдан, ашуладан, Аҳмаддан каби сўзларда бошқа-бошқа маъноларни ифодалайди. Уйдан сўзида ҳаракат бошланувчи ўриндан чиқиш маъноси, узумдан сўзида қисм маъноси, китобдан ашуладан, Аҳмаддан сўзларидан манба маънолари ифодалангандир. Ўзбек тилида феъл ясовчи сифатида кенг қўлланилувчи —ла аффикси қучоқла, пичоқла, ишла, тузла, уйла, сўроқла қаватла; сизла, қўлла, аррала каби сўзларнинг ҳар бирида алоҳида-алоҳида маъноларни ифодалайди. Бироқ бу маъноларнинг ҳаммаси ҳам асосий бир маъно-ҳаракатни юзага келтириш маъноси билан боғланиб туради.

Кўп маъноли аффиксларда бир асосий маъно етакчи — бирлаштирувчи маъно бўлса қолган маънолар сифатида қаралади. Бу маънолар бир-биридан тубдан фарқ қилувчи маънолар бўлмайди.

АФФИКСЛАРДА ОМОНИМИЯ ҲОДИСАСИ

Ўзбек тилида сўзлардаги каби аффиксларда ҳам омонимия ҳодисаси мавжуддир. Аффикслардаги омонимия ҳодисаси маъно ва вазифасига кўра тамомила бир-биридан фарқ қилувчи аффиксларнинг шаклан бир хиллигига асосланади. Масалан, —м, (—им) аффикси китоб—им, мактабим, укам сўзларида эгалик аффикси сифатида, терим, тўплам сўзларида от (ҳаракат, жараён оти, нарса оти) ясовчи сифатида, келдим, бордим сўзларида тусловчи аффикс сифатида қўлланади. Яъни бир-биридан тубдан фарқ қилувчи 3 хил вазифа бажаради, 2 хил маъно англатади. —Оқ аффикси ўроқ, ётоқ, қўрқоқ, борибоқ каби сўзларда ҳам турли хил маъноларни ифодалайди. Энг сўнгги сўзда у юклама бўлиб келган,

ундан олдинги сўзда сифат ясовчи, ётоқ сўзида ўрин-жой оти ясовчи, ўроқ сўзида нарса-қурол оти ясовчидир.

Аффикслардаги омонимия ҳодисаси сўз ясовчи билан сўз ясовчининг шаклан мос келиб қолиши асосида, сўз ясовчилар билан форма ясовчиларнинг шаклан мос келиб қолиши асосида ва форма ясовчилар билан форма ясовчиларнинг шаклан мос келиб қолиши асосида вужудга келади: тўпلام —от ясалди; ўрим — жараён оти ясалди; ўроқ —нарса оти ясалди; ётоқ —ўрин-жой оти ясалди; бой—и феъл ясалди; китоби —эгалик кўрсаткичи; китобинг—эгалик кўрсаткичи; боринг ҳурмат маъноси; боринг—шахс ва сон маъноси; ўзбекча —равиш ясалди; қизча—кичрайтириш, ўртача— чама маъноси ифодаланган.

Аффикслардаги омонимия ҳодисаси уларнинг урғули-урғусиз бўлиши билан боғлиқ ҳолда ҳам содир бўлади: —ча урғули бўлганда кичрайтириш—эркалаш маъносини ифодаласа, урғусиз бўлганда, тахмин, қиёслаш каби маъноларни; —дир, урғули бўлганда, даража кўрсаткичи, урғусиз ҳолатда, модаллик ифодалайди; —чи урғули ҳолатда юклама, урғусиз ҳолатда сўз ясовчи (—ма урғусиз ҳолатда сўз ясовчи —қайнатма шўрва каби); урғули ҳолатда форма ясовчи бўлиб келади.

Ўзбек тилида —ги, —лик, —гина каби кўпгина аффикслар ҳам омоним аффикслар сифатида қаралади. Масалан, супурги, кулги, кузги, севги каби сўзлардаги —ги аффикси бир ҳолатда нарса оти, кейинги ҳолатда мавҳум от, ундан **У** кейинги ҳолатда эса (кузги) сифат ясаб келган; тошкентлик, кўйлаклик, озодлик, совчилик каби сўзлардаги —лик аффикси ҳам 4 хил маъно англатган бўлиб, ҳар хил сўзлар ясаган; биргина, болагина сўзларидаги —гина аффикси бир ҳолатда юклама бўлиб, иккинчи ҳолатда эркалаш—кичрайтириш кўрсаткичидир.

Ўзбек тилида омоним аффикслар турли йўллар билан вужудга келади: а) аффикс морфемаларда ҳеч қандай генетик бўлмаган ҳолда, тасодифий равишда шаклан ўхшаш, бир хил бўлиб қолиш натижасида: оқиш—белгининг камлиги; боқиш—ҳаракат номи; югуришди— кўплик; б) айрим аффиксларнинг бирикиб бир аффикс ҳолига келиши ёки қисқариб, унинг якка бир аффиксга айланиб қолиши натижасида: —ма (—м-а—босма) қўшма аффикси — ма бўлишсизлик аффикси билан, китобча (—ча чоғ— чоқ аффиксининг қисқаргани) сўзидаги —ча аффикси ўзбекча сўзидаги —ча аффикси билан ана шундай ҳолатда омоним бўлиб қолган; а в) кўп маъ-

ноли аффикснинг турли маънолари орасидаги боғланишнинг йўқолиб кетиши, улар маъносининг бир-биридан узоқлашиб, фарқланиб кетиши натижасида: мен сўзидан келиб чиққан —м (кўзим сўзида) эгалик аффикси билан, —м (бордим) шахс—сон кўрсаткичининг омонимик муносабати ана шу узоқлашиш асосида юзага келган; г) ўзбек тилига ўзлашаётган айрим аффикслар орасидаги шаклий ўхшашлик асосида: студентка —иска, йўлка кабилар.

АФФИКСЛАРДАГИ СИНОНИМИЯ ҲОДИСАСИ

Аффикслардаги синонимия ҳодисаси ҳам сўзлардаги каби шу бирликлардаги айрим маъноларнинг ўзаро тенг келиб қолишига асосланади.

Бунда кўп маъноли бир аффикснинг бир маъноси бошқа кўп маъноли аффикснинг бир маъносига тенг келиб қолади. Масалан, ўзбек тилида сер—аффикси ўзакдан англашилган предметга миқдор жиҳатдан ортиқ даражада эга эканлик маъносини ифодалайди: серсоқол, серпул, серуруғ, каби. Ўзбек тилида —дор аффикси ҳам соқолдор, пулдор, калладор сўзларида ўзакдан англашилган предметга ортиқ даражада эга эканлик маъносини ифодалайди: серсоқол (соқолдор, пулдор) серпул каби. Бироқ —дор аффикси доналаб саналувчи предметларни ифодаловчи сўзларга қўшилиб келганда, унинг миқдор жиҳатдан ортиқлигини эмас, балки ҳажми жиҳатдан ортиқлигини билдирса, сер—аффикси ҳажми жиҳатдан эмас, балки миқдор жиҳатдан ортиқлигини ифодалайди. Доналаб саналмайдиган ёки мавҳум тушунчаларни ифодаловчи сўзларга қўшилиб келганда, ҳар икки аффикс ҳам ўша предметга ортиқ даражада эга эканликни ифодалайверади: серсавлат ((савлатдор, серунум)) унумдор каби. Бироқ серуруғ сўзидаги сер— аффикси англаган маънони —дор аффикси англата олмайди. Чунки—дор аффиксида бундай маъно йўқ. У ўзакдан англашилган предметнинг сон (саналиш) жиҳатдан конкрет миқдорини кўрсата олмайди. Аксинча, сер—аффикси табиий ҳолда, аслида битта бўлиши мумкин бўлган предметларни ифодаловчи сўзларга қўшилиб кела олмайди. У дона, саналиш жиҳатидан ортиқликни ифодалагани ҳолда, бир предметнинг ҳажман ортиқлигини ифодалай олмайди. Шунга кўра, калладор сўзидаги—дор аффикси ўрнида сер—аффиксини, серуруғ сўзидаги сер—аффикси ўрнида—дор аффиксини қўллаб бўлмайди. Ўзбек тилида —дор аффикси баъзи ҳолларда ўзакдан англашилган предмет-

га эга эканлик маъносини ифодалайди (унда ана шу маъно ҳам бор),—ли аффикси эса асосан ўзакдан англашилган предметга эга эканлик маъносини ифодалагани ҳолда, баъзан ортиқ даражада эга эканлик маъносини ифодалайди (сувли шафтоли, ёғли палов каби); ҳомилали — ҳомиладор сўзларида ҳар икки аффикс ҳам ўзакдан англашилган предметга эга эканлик маъносини ифодалаб келган ва ана шу маъноларига кўра тенг келиб, услубий хусусиятларига кўра фарқланган ҳолда ўзаро синоним бўлиб келган.

Аффиксларнинг ўзаро синонимлигини белгилашда қуйидаги шарт-шароитлар ҳисобга олинади: 1) синоним сифатида олинувчи аффикслар алоҳида олинган бошқа-бошқа аффикслар бўлиши керак. Бир аффикс ўзининг фонетик вариантлари билан синонимик муносабат ҳосил қилмайди; 2) синоним сифатида олинувчи аффикслар бир хил вазифа бажариши лозим —сўз ясовчи билан сўз ясовчи, форма ясовчи билан форма ясовчи синонимик муносабатда бўлади: —чи //—гўй, —чи// —навис—чи// —шунос—ҳаммаси сўз ясовчи; 3) синоним сифатида олинувчи аффикслар, масалан, сўз ясовчилар бир хил маъноли сўзларга қўшилиб келиб, (бир туркумга оид сўзлар) шу туркумга оид бир хил маъноли сўзлар ҳосил қилишда иштирок этиши керак. Масалан, сўз ясовчи —чи аффикси от ясайди, шахс отлари ясайди; сўз ясовчи —шунос аффикси ҳам от ясайди, шахс отлари ясайди. Шунингдек, бир туркумдаги сўзларга қўшилиб келган ҳолда, улардан бошқа туркумга оид бир хил сўзлар ҳосил қилиши керак: —ли, —сер, —дор каби аффикслар асосан от туркумидаги сўзларга қўшилиб келади ва улардан сифат туркумига оид сўзлар ясайди. 4) синоним сифатида олинувчи аффикслар, одатда, бир ўзакка қўшилиб келиши ва бир хил курсовда олиниши керак. Масалан, но—, бе— ва —сиз аффиксларининг ҳар бири алоҳида-алоҳида ҳолда ўрин сўзига қўшилиб келиши (ноўрин, беўрун, ўринсиз), бирхил курсовда олиниши лозим. ўринсиз гап, ноўрин гап, беўрин гап тарзида; 5) синонимик муносабатда олинувчи аффикслар бир давр нуқтаи назаридан баҳоланиши лозим: билик сўзидаги тарихий—иг аффиксига билим сўзидаги —им аффиксини синоним сифатида келтириб бўлмайди; 6) синоним сифатида олинувчи аффикслар бир тил доирасида қўлланаётган бўлиши шарт; 7) аффикслар қўшилиб ясалган сўзлар гапда бир хил вазифада қўлланилиши лозим: ғайратби бола—ғайратчан бола —серғайрат бола каби; 8) синоним сифатида олинаётган аффикслар одатда кўп маъноли бўлади (энг камида

биттаси кўп маъноли бўлиши керак).

Аффикслардаги синонимлик асосан уч хил йўл билан вужудга келади: 1) бошқа тиллардан аффиксларнинг ўзлашиши натижасида. Масалан, ўзбек тилида шахс отлари ясовчи аффикслар сифатида —чи ва —дош аффикслари кузатилади. Аммо ўзбек тилига форс—тожик тилларидан шахс отлари ясовчи кўплаб аффикслар ўзлашган бўлиб (—кор, —ғўй, —каш, —фуруш, —соз, —дўст, —хон, —хўр, —навис, —шунос, —паз... кабилар) уларнинг деярли ҳаммаси ҳам ўзбек тилидаги —чи аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қилади; 2) тилдаги, унинг шеваларидаги аффиксларнинг ўзаро маъно жиҳатдан тенг келиб қолиши натижасида: тупир—туппа, тўлғаз—тўлдир, кирит—киргиз, чопагон—чопқир кабилар; 3) бир тилдаги айрим аффиксларнинг маъно жиҳатдан ўзгариши (янги маънолар ҳосил бўлиши) сабабли бир аффикс маъносининг бошқа мавжуд аффикс маъносига тенг келиб қолиши натижасида: ёқимли—ёқимтой, суҳбатчи—суҳбатдош, йўлчи—йўлдош каби. Аммо бу ҳолат анча кам учрайди.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида аффикслардаги синонимия ҳодисаси асосан сўз ясовчилар доирасида кенг тарқалган бўлиб, улардан камроқ миқдорда форма ясовчи аффикслар доирасида ҳам кўзга ташланади. Ўзбек тилида келишик аффикслари доирасида ҳам бири ўрнида иккинчисининг қўлланиши учрайди: студентлардан бири —студентларнинг бири каби. Бироқ бу ҳодиса синтактик синонимия баҳсида ўрганилади. Чунки бу ўринда маъно тенглиги аффикслар доирасида эмас, балки синтактик тузилишлар (бирикмалар, гаплар) доирасидадир. Яна мисол: шу сабабли—шу сабабдан каби. Бу ўринда ҳам **шу сабабли** бирикмаси билан **шу сабабдан** бирикмаси яхлитлигича бир-бирига синоним бўлиб келган.

Аффикслар ўзаро синоним бўлиб келар экан, улар албатта, маъно кирралари, қўлланиш даражалари, услублараро хослашганлиги каби хусусиятларга кўра фарқланиб туради: Масалан; тилчи сўзига нисбатан тилшунос сўзида маъно кучлироқ ифодаланган (олимлик бу сўзда бўрттириброқ кўрсатилган). Шу билан бирга, тилчи, сўзи оддий сўзлашувга хос бўлиб, экспрессивлик ифодаламайди; тилшунос сўзида эса экспрессивлик ифодаланган ва шунга кўра китобий услубга хосдир.

Синоним аффикслар бадиний асарларда персонажларнинг нутқини индивидуаллаштириш, нозик маъноларни ҳам ифодалаш, нутқ ранг-баранглигини, бойлигини таъминлаш, баъ-

зан эса оҳангдорликни, қофияни вужудга келтириш учун ҳам хизмат қилади. Масалан, нишондор, хуштор, оразинг, висолинг каби сўзларнинг синонимларида маънони кўтаринки тарзда, бўрттириб ёқимли қилиб, маълум бир нутққа хослаб ифодаласа, муқавасоз, ҳасадгўй, маслаҳатгўй, пулдор, ёқимтой сўзларидаги —соз, —гўй, —дор, —той каби аффикслар ўзларининг синонимлари бўлган—чи, —ли аффиксларига нисбатан маънони бўрттириброқ ифодалайди.

Аффикслар қўшиш билан содир бўладиган ўзгаришлар.

Маълум бир алоҳида олинган сўзга аффикслар қўшилар экан, у қисмлардан иборат сўзга айланиб қолади: ўзак—аффикс ёки негиз—эргаш морфема каби. Бу нарса сўз таркибида, албатта, жиддий ўзгаришлар содир қилади: а) алоҳида олинганда, сўз деб баҳоланган нарса, энди ўзак ёки негиз деб баҳоланади—яъни қисм бўлади, ўз мустақиллигини йўқотади; темир—сўз; темир-чи—темирчи сўзида темир—қисм (негиз, ўзак морфема); б) сўзга аффикс қўшилар экан, у албатта, мавҳум бир сўзга эмас, унинг конкрет кўринишга қўшилади. Шунга кўра ана шу конкрет кўриниш сўз эмас, негиз деб баҳоланади. Конкрет негизнинг сўздан фарқи шуки, у бир маъноли бўлади. Бошқача айтганда, сўз негиз сифатида қўлланганда, ҳамма вақт битта маъноси билан қатнашади. Сўз кўп маъноли бўлади, аффикс ҳам кўп маънолидир. Бироқ негиз ва эргаш морфемалар бир маъноли бўлади. Демак, сўз маълум бир конкрет маъноси ва грамматик формаси билан у ёки бу конкрет маънони, вазифани бажарувчи конкрет аффикс билан муносабатга киришади. Аффиксацияда семантик ўзгариш содир бўлади. Маъноларнинг чегараланиши, махсуслашиши кузатилади: ўзак морфема ҳам аффикс морфема ҳам бир маъноли бўлади; в) тилда қисмларга ажратилувчи сўзларнинг асосий қисмини ўзак морфемалар ва аффикс морфемалар ташкил этар экан, тарихий тараққиёт натижасида бу морфемалар бир-бирига таъсир қилиши мумкин. Айниқса, ўзак морфема билан аффикс морфеманинг ёнма-ён қўлланиши, ёнма-ён туриши уларнинг бир-бирига сингишиб кетишига, улар структурасида турли-туман ўзгаришларнинг содир бўлишига олиб келади. Бу ўзгаришлар баъзан аффикс морфема билан ўзак морфема орасидаги чегаранинг бузилиши, йўқолиши тарзида бўлиб, бу нарса икки ҳолатни юзага келтиради: 1) аффикс морфема йўқолади — бир кенгайган ўзак морфема вужудга келади. Сўз тузилишида соддаланиш содир бўлиб, энди у қисмларга ажратилмайди (алоҳида ўзак морфема ҳам йўқ, алоҳида аффикс

морфема ҳам йўқ бўлади; 2) ўзак морфема қисқариши, аффикс морфема кенгайиши мумкин (қайта бўлиниши). Демак, биринчи ҳолатда кенгайган ўзак морфемалар вужудга келса, (ўзак морфемаларнинг фонетик тузилиши ўзгаради, мураккаблашади), бир неча унли, бир неча ундошлардан ташкил топган: тескари, пасай, семир типдаги (ундош—унли—ундош—ундош—унли—ундош—унли; ундош—унли—ундош—унли—ундош) ўзак морфемалар ҳосил бўлса, иккинчи ҳолатда қўшма аффикслар, мураккаб фонетик тузилишга эга бўлган аффикс морфемалар юзага келади: ул-ар—у-лар, бос-им-а —босма, кўр-гу-м —кўргум, бити-к— бит-ик, қис-иқ-а—қисқа, ўт-ик-ар —ўткир, ўт-ик-ир—ўткир, қис-иқ-ич—қисқиқ, ёғ-им-ир —ёмғир—ёмғир каби.

Тилшуносликда ўзак морфемалар ва аффикс морфемалар фонетик тузилишидаги бундай ўзгаришлар, умуман морфемаларнинг фонетик таркиби, ўзак морфемаалр билан аффикс морфемалар муносабати натижасида улар таркибида бўладиган ҳамма фонетик ўзгаришларни морфонология ўрганadi.

Маълумки, ўзак морфема структурасидаги кўпгина товуш ўзгаришлари аффикс морфемалар таъсирсиз содир бўлади. Бу ҳодиса ўзак морфемаларнинг урчиши ҳисобига бўлади: дам-дим, йой-йоз, оға-тоға, опа-она-эна-айа..., арт-арч, қис-сиқ, кўч-чук, бос-ос, тур-йур, йон-йот, йоп-қоп каби урчишларда фонетик ўзгаришдан ташқари маъно фарқланиши ҳам содир бўлган. Шунга кўра, бундай фонетик ўзгаришларни ана шу маъно фарқланиши натижаси сифатида қаралади. Аффикс морфемаларда ҳам турли хил фонетик вариантлар мавжуд бўлиб, бу кўп вариантлик, энг аввало, сингармонизм таъсирида, ўзак фонетик структураси талаби билан содир бўлади: ўтказ—ўтқаз, тоққа—боғга: паркка, келтир, ёздир каби.

Бироқ бу икки ҳолат сўзнинг морфологик тузилишига, морфем структурасига алоқадор эмас. Ҳар икки ҳолатда ҳам морфемалар миқдори ҳамда сифатида ўзгариш содир бўлмайди.

Морфемикада, морфонологияда ўзак ва аффикс муносабати натижасида ҳосил бўладиган, морфемаларнинг фонетик структурасида содир бўладиган ўзгаришлар ўрганилади. Яъни соф фонетик бошқалик, экспрессияни таъминлаш мақсадига ўзгаришлар (товуш-довуш), келди-гелди, жўналиш-йўналиш, йўл-пўл, тала-дала, таш-тош, шакар-шаккар, эшак-эшшак, кўтармоқ-кўттармоқ, аро-ора, қора-қаро кабилар) морфематикага алоқадор эмас.

Аффикслар қўшилиши билан содир бўладиган товуш ўзгаришлари сифатида морфемалар таркибидаги қуйидаги ўзгаришларни келтириш мумкин: 1) соф фонетик ўзгариш. Бунда ўзак морфема таркибидаги урғу аффикс морфемага ўтади: китоб—китоблар, ёз—ёзда, болаларимизга каби. Бу ҳолат ўзбек тили учун характерли бўлиб, аффикс қўшилиши билан ўзак фонетик тузилишида ана шундай кучсизланиш содир бўлади: 2) аффикс қўшилиши натижасида, унинг таъсирида ўзак таркибидаги унли ёки ундошнинг ўзгариши: а) унлилар алмашинуви: ўқи—ўқув, онг—англа, сон—сана, сўра—сўров, тила—тилов, сови—совуқ, қови—қовуқ кабилар. Бу ўзгаришлар ўзбек тилида одатда, а—о, о—а ва и—у кўринишларида учрайди: йор—йора, от—ата, йор—йарим, йош—йоша каби. Булардан о—а алмашиниши (сана, англа—ата, йара каби) унлилар ассимиляцияси—унлилар гармонияси (сингармонизм) натижаси бўлиб, бу ўринда тескари (регрессив) таъсир содир бўлган.

Кейин а—о алмашинишида эса бошқа ҳодиса мавжуд бўлиб, бунда ундошнинг унлига таъсири товуш ўзгаришини юзага келтирган. Жумладан, сўра, сўзи таркибидаги—а унлиси лабланмаган унлидир. Бу сўзга кўшилаётган—в аффикси эса лабланган ундошдир. Лабланган товуш лабланмаган товушга таъсир қилиб, уни лабланиш жиҳатдан ўзига яқинлаштирган, яъни лабланиш жиҳатидан о товуши в товушига анча яқин туради. Бу ҳодиса айниқса и—у алмашинувида янада яққол кўзга ташланади: ўқи—ўқув, тўқи—тўқув, кави—қовуқ кабилар. Бу мисолларда ҳам в—лабланган ундоши и—лабланмаган унлини ўзига яна шу жиҳатдан мослаштирган. Бу ҳодиса ассимиляциянинг алоҳида бир кўриниши бўлиб, фонетик ўзгаришларда алоҳида қайд этилмайди. Ўзак ва аффикс муносабатида содир бўладиган унлилар алмашинуви ўзбек тилида асосан ассимиляциянинг ана шу алоҳида кўриниши асосида содир бўлади; б) ундошлар алмашинуви: курак—кураги, тилак—тилаги, ўртоқ—ўртоғи, ўроқ—ўроғи, шиқирла—шиқилдоқ; пирилла—пирилдоқ, сариқ—сарғай, қозоқ—қозоғистон каби. Бунда а) к—г ҳодисаси содир бўлган бўлиб, жарангсиз ундош икки унли оралиғида қолиб жаранглилашган (курак—кураги): қ—ғ ҳодисаси содир бўлган бунда ҳам шу ҳолат кўзда тутилади; в) л—д ҳодисаси содир бўлиб, бу аслида титроқ товушнинг ён товушга, ён товушнинг тил олди, портловчи товушга ўзгариши тарзида содир бўлади: қақир-ла—қақилла—қақилдоқ каби. Ўзбек тилида л—д ҳодисаси одатда тақлидий сўзлардан ясалган феъл-

лардан янги отлар ясалганда содир бўлади. Бунда диссимилияция асосида товуш ўзгаришга учраган; г) тил орқа ундошларининг (қ, ғ, к, г) в товушига ўзгариши ҳодисаси: тиргак—тирговуч, қоғурмоч—қовурмоч, суғориш—сувориш каби. Бу ўринда ҳам ундошнинг ўзгаришига унинг икки унли орасига тушиб қолганлиги, ўша унлиларнинг таъсири бўлган. Масалан, тиргак—тирговуч сўзларини оладиган бўлсак, о ва у унлилари орасида қолган к ундоши лабланган икки унли таъсирида лабланган в товушига ўзгарган: д) ўзбек тилида г—й (к—й, ғ—й), қ—й, қ—х (ўқша-ўхша), к—ҳ (кўк-лам—кўҳлам), п—б (бич—пичоқ), п—в (гапим—гавим), п—м (капамоқ—камамоқ), н—нг (тўпалон—тўпаланг), р—с (айтар—айтмаз—айтмас) каби ҳар хил товуш ўзгаришлари ҳам учрайди. Буларнинг айримлари шевалар учун хос бўлса, айримлари оғзаки нутққа хосдир. Бундан ташқари айримлари эски ўзбек тили учун хос бўлгани ҳолда ҳозирги ўзбек тилида характерли эмас. Масалан, қабақ (қабағ) қўлланишлари А. Навоий асарларида учрайди. Бироқ бу сўз ҳозирги ўзбек тилида қовоқ шаклидагина мавжуддир.

3) аффикс қўшилиши натижасида ўзак таркибидаги бирор товушнинг тушиб қолиши; а) унлининг тушиб қолиши: оғиз-и—оғзи, ўғил-и—ўғли, ўйин—ўйна, ўрин—ўрни, айир—айрим, улуғ-ай—улғай, қис-иқ-а —қисқа, тупур-ук—тупик, терим-а—терма, бос-им-а кабилар. Бу товушларнинг тушишида одатда охирги бўғиннинг бир унлидангина иборат бўлиб қолиши сабаб бўлади. Бўғин таркибида (охирги бўғинда) ундош иштироки зарур бўлгани туфайли, бўғинлар аро бўлиниш содир бўлади. Бунда, албатта, урғунинг охирги унлига кўчиши ҳам катта рол ўйнайди; б) ундошларнинг тушиши: терскари —тескари, паст-ай—пасай, суст—сусай карсир—курсир, қасир—қусир, қочқоқ—қочоқ, кулипла—кулфла, йўқ—йуқ-а-ри—юқори каби. Бу ҳолатларда тексари сўзида икки ундошнинг ёнма-ён келиши ўзбек тили учун характерли эмас. Айниқса, бу нарса аффикс қўшилгандан кейин янада ортиқча бўлиб қолган. Натижада с жарангсиз ундоши билан к жарангсиз ундоши қўшилиб қолиб—р сонор товушининг тушиб қолишига сабаб бўлган. Шунингдек, бўғинларнинг қайта бўлиниши ҳам сабабдир. Қасир—қусир сўзларидаги р товушининг тушиб қолишини ҳам шундай изоҳлаш мумкин. Сусай, пасай сўзларидаги т товушнинг тушиб қолиши сўз охиридаги жарангсиз ундошнинг редуцияга учраши, тушиб қолиши каби бўлиб бунда, албатта унли билан бошланган аффикс морфеманинг редуция ҳодисаси-

нинг кучайиши учун таъсири ҳам бўлган. Қочқоқ—қочоқ ҳолатида аффикслар бир-бири билан сингишиб кетган; қоч-ик (оқ)—оқ ва аффикслар плеоназмга барҳам берилган....

Ўзбек тилида аффикс қўшилиши натижасида ўзак тузилишида фонетик ўзгаришлар содир бўлиши унча характерли эмас, бироқ ўзак таркибидаги бирорта товушнинг тушиб қолиши характерлидир.

3) аффикс қўшилиши натижасида товуш иккиланиши (геминация) ҳодисасининг содир бўлиши.

Ўзбек тилида товушларнинг иккиланиши асосан ундошлар доирасида бўлиб, у икки ҳолатда юз беради: а) нутқ жараёнида эмоционалликни таъминлаш, маънони кучайтириш, таъкид кабилар учун, ундош атайлаб иккилантирилади: маза—мазза, бошига—бошшига, учига—уччига каби; б) аффикс қўшилиши натижасида бўғинлардаги сифатни таъминлаш очиқ ва ёпиқ бўғинлар муносабатини мослаштириш, айниқса, сўзни айтишга қўлайлаштириш мақсадида ундош иккилантирилади. Масалан, ачи-қ—аччиқ, саси-қ—сассиқ, исси-қ—иссиқ кабилар. Шуниси характерлики, бу тип иккиланиш ўзбек тилида асосан шу сўзлар доирасида учрайди. Яъни унлига тугаган сўзга —қ аффиксини қўшиш билан феълдан сифат ясалганда, содир бўлади.

Ўзбек тилида таркибида икки ундош бор бўлган бир неча сўз мавжуд бўлиб, улар тарихан бир ундошли бўлган, бироқ буларда икки ундошнинг мавжудлигини ҳозирги кун нуқтаи назаридан иккиланиш деб баҳолаб бўлмайди. Улар тарихан шундай баҳоланиши мумкин: (ики)икир-ма—йигирма—икки; тўғиз—тўққиз кабилар; 4) аффикс қўшилиши муносабати билан товуш ортиши. Ўзбек тилида баъзи аффикслар негизларга айрим боғловчи воситалар (товушлар) орқали бирикади: парво-инг—парвойинг, хато-иг—хатойинг, обрў-инг обрўйинг, чоп-оғич—чопонғич, сўз-оғич—сузонғич, йегудек—йегундек, эртагача—эртангача каби. Шунингдек, ундошга тугаган негизларга ундош билан бошланувчи аффикс қўшилар экан, улар орасида бир унли орттирилади: китоб-и-м каби: унли билан тугаган негизларга унли билан бошланадиган ёки бир унлидан иборат аффикс қўшилганда улар орасида бир ундош орттирилади: олма-с-и каби. Бироқ ҳозирги ўзбек тилида бу ҳолатларда товуш орттириляпти, деб қаралмайди. Балки негизга аффикснинг у ёки бу варианты қўшиляпти деб қаралади. Яъни унлига тугаган негизга ундош билан бошланувчи вариант, ундошга тугаган негизга унли билан бошланувчи вариант қўшилган деб баҳоланади. Юқориди

қайд этилган парвойинг, хатойинг, обрўйинг, сузонғич, чопонғич, қопонғич сўзларида—й ёки —н товушларининг орттирилиши бўгинлар мослигини таъминлаш; айтишни осонлаштириш мақсади билан бўлади: йегундек, эргангача, эртансига кабиларда товуш маъно кучайтириш учун орттирилган. Ўзбек тилида оғзаки нутқда, жонли сўзлашувда бoмасайди, шуйиди, майлигайиди, тулкиякан каби сўзларда битта й орттирилиши учрайди. Бу ҳодиса ҳам унлига тугаган негиз билан унли билан бошланувчи аффикс қўшилишидаги ҳолатга ўхшайди.

Ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан қаралганда, ундай, бундай, шундай, ўшандай, ўшанга, ўшанча каби негизлари олмошлардан (унлига тугаган кўрсатиш олмошларидан) ташкил топган сўзларда аффикс ва негиз ўртасидаги н товуши икки хил изоҳланади: а) бу товуш аслида ана шу олмошлар таркибида мавжуд бўлган (бўл, ул, шул, ўшал) ва у бу негизларга қўшимчалар қўшилганда н товуши билан алмашган ҳолда тикланади: у(н)дай, бу(н)дай—л н каби; б) бу товуш унлига тугаган негизларга ундош билан бошланган аффиксларни қўшишда уларни боғлаш учун махсус орттирилган бўлади: ўша-н-дай, у-н-гача, у-н-га каби.

Бу ҳодиса ўзбек тилида фақат таркибида аслида—л товуши бор бўлган (бул, шул...) кўрсатиш олмошларига аффикслар қўшилганда кузатишганлигига асосланиб, биринчи изоҳни ҳақиқатга яқин деб қараш мумкин.

АФФИКСЛАРДА ҚУШ ҚЎЛЛАНИШ ҲОДИСАСИ. (ПЛЕОНАЗМ).

Ҳозирги ўзбек тилида баъзи ҳолларда бир хил вазифа бажарувчи, бир хил маъно англатувчи (баъзан бир аффикснинг ўзи) бир аффикснинг қўшалoқ қўлланган ҳолатлари кузатилади. Бу ҳолат аффиксларнинг характериға кўра икки хилдир: а) бир сўз таркибида битта аффикснинг ўзи икки марта қўлланган бўлади: бири—бир-и-си, сингил-и-си, ярим-и-си, кичик-кина-гина—кичкина-гина каби; б) ҳозирги кунда алоҳида аффикс сифатида қаралаётган (биттаси, ҳатто, бошқа тилга мансуб бўлган), аммо маъно ва вазифаси бир хил бўлган аффикслар кетма-кет қўлланган бўлади: айтингизлар каби.

Аффиксларнинг қўш қўлланиши сўзда тутган ўрниға қараб ҳам икки хил кўринишда бўлади: а) ёнма-ён келади: бир-и-си каби; б) дистант ҳолатда бўлади: ишдалигимда каби.

Кўриниб турибдики, фактлар ўзбек тилида аффиксларнинг қўш қўлланиши ҳодисаси мавжудлигини тасдиқлагандек бўлади. Бироқ бир тил доирасида, бир давр нуқтан назаридан қаралса, бир сўзда бирдан ортиқ бир хил вазифа бажарувчи, бир хил маъно англатувчи аффикс иштирок этмайди. Яъни бир сўз таркибида учраган бундай аффикслардан бири: 1) ўзак таркибига сингиб кетган бўлади ва у энди алоҳида аффикс сифатида қаралмайди. У ўз маъносига эга эмас, алоҳида вазифа бажармайди: бориси (тарихан, бор-и-си) берига: нарига, ташқарига, ичкарига каби сўзларда шундай бўлган; 2) аффикслардан бири бошқа тилда шу маънони билдирган, шу вазифани бажарган бўлса ҳам, бу тилда ўша вазифани бажармайди, маъноси ҳам бошқа бўлади: ёрон-лар сўзидаги —он ўзбек тилида —лар аффикси англатган маънони ифодаламайди; 3) икки бир хил маъно англатувчи, бир хил вазифа бажарувчи аффикс ёнма-ён қўлланар экан, бири, албатта, бошқа маъно англатиш, бошқа вазифа бажариш учун хизмат қилади: бор-инг-иё, борингиз-лар, бор-и-си каби. Биринчи сўздаги —инг аффикси ҳурмат маъносини ифодалаган, бўлиб, кейинги —из аффикси ё шу маънони кучайтирган, ё кўплик маъносини ифодалаган, (ҳозирги кунда бу аффиксда кўпликни ифодалаш хусусияти сезилмай қоляпти; кейинги сўздаги—ингиз аффикси ҳурмат ёки кучайтириш маъносини ифодалаган,—лар аффикси кўплик ифодалаяпти; учинчи сўздаги —и аффикси эгалик маъносини ифодалаган бўлса, кейинги —си аффикси шу маънони кучайтириш учун хизмат қилган. Ўзбек тилида синглиси сўзида ҳам —и —си қўлланиши мавжуд. Бироқ бу бошқача изоҳланади. Ўзбек тилида бири типида қўллаш мумкин бўлгани ҳолда, сингли типида алоҳида қўллаб бўлмайди (синглим, синглинг типида қўллаш мавжуд). Демак, бу и аффикси боғли ўзакни вужудга келтирувчи, эгалик аффиксларининг қўшилишини таъминловчи боғловчи воситага айланиб қолган. Ана шу кўринишдаги негизга эгалик аффикслари: —м, —нг, —си бир хилда қўшилиб келади: сингли-м, сингли-нг, сингли-си каби. Хуллас, бириси ва синглиси сўзларидаги —и ва —си аффиксларининг қўлланиши бир хил характерда эмас: Худди шунингдек, сўз боши ва сўз бошиси (китобнинг сўз бошиси) каби қўлланишларда ҳам —и ва —си аффикслари алоҳида-алоҳида вазифа бажараяпти; 4) аффиксларнинг маъноси сезилиб турган бўлса, ҳам, у ҳозирги кунда алоҳида аффикс сифатида қаралмайди. Бошқа бир ҳолатда ўша аффикснинг маъноси ҳам сезилмайдиган бўлиб қолади. Шунга кўра, бун-

дай—таркибдаги маълум бир маъно англатувчи аффикс сезилмай, маъно ҳам англатмай қўйган сўзга ҳозирги кунда ана шу маънони ифодаловчи махсус аффикс қўшилади: сизлар сўзида шундай. Чунки сиз олмоши расман, оппозицияга кўра сен олмошига нисбатан кўплик деб баҳоланса ҳам (тарихан шундай бўлган), у ҳозирги кунда сенга нисбатан кўпроқ ҳурматни ифодалайдиган бўлиб қолган. Шунга кўра, кўпликни ифодалаш учун бу сўзга—лар аффиксини қўшиш эҳтиёжи туғилган. Ҳозирги ўзбек тилида бизлар кўринишида қўллаш ҳам учрайди. Бироқ бу сўзда—лар аффикси кўплик маъносини ифодаламайди, у кучайтириш, таъкид каби бошқа маъноларни ифодалайди. Чунки кўплик маъноси биз олмошининг ўзида мавжуддир. Бу жиҳатдан ҳозирги ўзбек тилида биз ва сиз олмошлари фарқ қилади. Биз олмошига —лар аффиксининг қўшилиб келиши аналогияга кўрадир. Сиз олмошига қўшилган —лар аффикси, аналогияга асосан биз олмошига ҳам қўшилиб келади (икки-си—бириси каби), аммо ҳар икки ҳолатда унинг вазифаси ҳам, маъноси ҳам бошқадир. Ўзбек тилидаги бўрдоқ—бўрдоқи, йиғлоқ—йиғлоқи, вайсақ—вайсақи, сайроқ—сайроқи каби сўзлардаги —и аффиксининг қўлланиши ҳам аналогияга кўрадир. Қиёсланг: қишлоқ—қишлоқи, қозоқ—қозоқи, туллак—туллаки каби. Барибир, бу сўзларда ҳам —и аффикси маънони кучайтириш; белгини бўрттириб ифодалаш учун хизмат қилган. Ўзбек тилида қўлланаётган кичкинагина сўзида кейинги —гина аффикси кичрайтириш—эркалаш маъносини ифодалайди, олдинги—гина аффикси эса ўзак билан сингишиб кетгани туфайли (кичик-гина —кичкина) ҳозирги ўзбек тилида бундай маънони ифодаламайди; 5) Ўзбек тилидаги қўзичоқча (олдинги—чоқ кичрайтириш, кейинги —ча эркалаш маъносини ифодалайди), машшоқчи, ходимчи, кулолчи типдаги қўлланишлар ҳам мавжуддир. Бироқ бу сўзларда бирдан ортиқ аффикс бўлмагани учун аффиксал плеоназм ҳақида гапириш мумкин эмас; 6) ўзбек тилида ишдалйгимда сўзидаги каби бир келишик аффиксининг бир сўз таркибида икки қайта қўлланиши ҳам учрайди. Бироқ бундай қўлланишларда ҳам ҳар бир аффикс ўзининг алоҳида вазифасини бажарган.

Юқоридаги изоҳлар кўрсатадiki, бир тил доирасида бир сўз таркибида бир хил вазифа бажарувчи, бир хил маъно англатувчи аффиксининг қўш қўлланиши мумкин эмас. Уларнинг сўздаги иштироки ё аналогияга кўра бўлади (ётоқхона каби), ёки бирор аффиксининг маъносидаги ўзгариш натижаси бўлади. Шунга кўра, аффиксларнинг сўзда қўш

ҳолда учрашини тилдаги нисбий ҳодиса—беқарор ҳодиса сифатида баҳолаш мумкин.

МОРФОЛОГИЯ

КИРИШ

Грамматика ҳақида маълумот

Грамматика тилшунослик фанининг энг асосий қисми бўлиб, ҳар бир алоҳида олинган тил ўзига хос грамматик қурилишига эга. Тилнинг грамматик системаси энг секин ўзгарувчи система бўлиб, ўша тилнинг мавжудлигини, яшаш даражасини белгилайди. Тилнинг фонетик тузилишида, сўзлар системасида анчагина, сезиларли ўзгариш содир бўлганда ҳам грамматик система ўзгармаслиги мумкин.

Грамматика тилнинг грамматик қурилишини текширади: а) сўз туркумларини уларнинг конкрет маънолари ва грамматик тузилиши жиҳатидан текширади; б) сўз бирикмалари ва гапларни конкрет маълумотлари ва грамматик тузилиши жиҳатидан текширади.

Тилнинг грамматик системаси ҳар доим сўзни бошқа сўзга муносабати нуқтаи-назаридан текширади: сўзларнинг бир қисми бошқа сўзларга нисбатан предмет тушунчасини ифодадаласа, бир қисми белги тушунчасини, ҳаракат тушунчасини миқдор ва бошқа тушунчаларни ифодалайди; бир қисми эса уларни боғлаш учун хизмат қилса (боғловчилар, кўмакчилар, юкламалар), бир қисми бошқа тушунчаларни ифодалайди. Шунингдек, сўзларни бошқа сўзлар билан муносабатга кириша оладиган ҳолатдаги формасини текширади. Масалан, от туркумига кирувчи сўзларнинг бошқа сўзлар билан тобе-хокимлик муносабатга киришиши кабиларни аниқлайди. Уларнинг ўзига хос грамматик формаларга эга эканлигини белгилайди. Отлар бошқа сўзлар билан бирлик ва кўликда, маълум бир келишик формасини олган ҳолда, уч шахсдан бирига тегишлилигига кўра муносабатда бўлади. Демак грамматика сўзларни уларнинг бир-бирига муносабати нуқтаи назаридан текширар экан, сўз туркумларига уларнинг конкрет ҳолатдаги семнатиқ—грамматик хусусиятига қараб баҳо беради. Яъни сўзларни гапдаги, сўз бирикмасидаги конкрет маъноси, грамматик тузилиши (форма ясалиши) ва вазифасига қараб характерлайди.

Грамматика сўз бирикмалари ва гапларнинг ҳам уларнинг конкрет ҳолати бир-бирлари билан муносабати, улар

қисмларининг бир-бирлари билан муносабати нуқтаи-назаридан текширади. Бошқача айтганда, грамматика сўз ва гапларни уларнинг грамматик маъноси ва шу грамматик маънони ифодалашдаги тузилиши нуқтаи-назаридан текширади.

Маълумки ҳар бир тилнинг ўзига хос, шу тилни белгилаб турувчи фонетик, лексик, грамматик ва бошқа ички, алоҳида системалари мавжуд бўлиб, бу системалар биргаликда умумий тил системасини вужудга келтиради. Яъни тил система экан, у бир-бири билан узвий боғланган кичик системалар йиғиндисидан, яхлитлигидан иборат бўлади. Тилда бир-бири билан боғланмаган кичик алоҳида система йўқ. Шунинг учун ҳам, тилнинг грамматик системаси, унинг фонетик, лексик системалари ўзаро боғланган бўлади. Хос товуш тузилиши, улардаги урғу ва унинг хусусиятлари, сўзлардаги товушларнинг характеристикаси кабилар «фонетика» қисмида ўрганилади. Грамматикада ана шу сўзларнинг морфологик ва синтактик хусусиятлари ўрганилади. Бундан ташқари сўзларни мустақил ва ёрдамчи сўзлар типига гуруҳларга ажратишда сўзларнинг лексик-грамматик хусусиятлари катта рол ўйнайди. Жумладан, даражаланиш (қип-қизил—кўм-кўк тарзида) сифатларга хос бўлса, отлар учун хос эмас. Аксинча, бирлик ва кўпликда қўлланиш сифатлар учун хос хусусият эмас.

Лексикологияда умумий тарзда ўрганилган кўп маъноли сўз грамматикада (бошқа сўзлар билан муносабатда) конкрет бир маъносида олиб қаралади, баҳоланади, шу билан бирга, унда қандайдир бир грамматик маъно ифодаланган бўлади; у сўз бирикмаси таркибида ёнидаги сўзга нисбатан ё ҳоким (бошқаурвчи) сўз сифатида бўлади: гап таркибида конкрет бир вазифа бажариб келади. Масалан, қизнинг юзига суқланиб қараб қолди гапидаги юз сўзи лексикологияда юз (сон) сўзига нисбатан омонимлик, ораз, бет... сўзларига нисбатан синонимлик, сирт, тепа, уст... сўзларига нисбатан кўп маънолилик хусусиятларига эга бўлса, фонетик жиҳатдан ундош—унли—ундош тузилишидаги туркий тилларга хос товуш тузилишига эга бўлган ва шунга кўра, ўз қатламдаги, умум истеъмолдаги, замонавий лексикага оид сўз сифатида баҳоланса, грамматикада, от туркумига оид туб, бирликдаги, жўналиш келишигидаги учинчи шахс эгалик қўшимчасини олган сўз бўлиб, гапда бир маъноси билан (одамининг бети) қатнашган ва воситали тўлдирувчи бўлиб келган. Шу билан бирга, юзига сўзи қараб қолди феъл формасига нисбатан тобе ҳолатда, қизнинг сўзига нисбатан ҳоким ҳо-

латдадир.

Кўринадики, лексикологиянинг ҳам, грамматиканинг ҳам асосий текшириш объекти сўз бўлиб, уни лексикология бошқа нуқтаи-назардан, (одатда мустақил олган ҳолда), грамматика бошқа нуқтаи назардан (одатда бошқа сўзлар билан грамматик муносабатда олган ҳолда) текширади.

Грамматика тилшуносликнинг алоҳида соҳаси сифатида қаралаётган тилнинг сўз ясалиш системаси билан ҳам зич боғланади.

Бу боғланиш қуйидагиларда кўринади. 1. Аффиксация ва композиция (сўз қўшиш) усулларида сўз ясалиши -янги сўзлар ҳосил қилар экан: биринчидан улардаги морфемаларнинг қўшилиши грамматик қонуниятлар асосида бўлади. Уларда грамматикага хос бўлган морфемаларнинг ўзаро муносабати, сўзларнинг ўзаро муносабати, бирикиши ўз ифодасини топади. Иккинчидан, ясама сўз морфемаларга ажралувчи сўз ҳисобланади ва морфематик характеристика грамматикага алоқадор бўлади; учинчидан эса, аффикслар воситасида ясалган сўзда негиз ва эргаш морфема муносабати мавжуд: Ясовчи аффикс умуман ўзакка эмас, балки конкрет ясовчи негизга қўшилиб келади.

2. Кўпгина сўзлар аслида синтактик қурилмалар (гаплар, сўз бирикмалари)нинг қисқариши, ўзгариши, улар компонентлари орасидаги синтактик алоқанинг йўқолиши ҳисоби-га ҳосил бўлган: Янгийўл, янгиер, белбоғ, шахматтахта, қумбосди, бўрисобар, Олтин топган, Латта чайнар, Исқувар, тил билмас, нонкўр, муштумзўр, қизиққон, очил дастурхон, гўшт-куйди, кирювди кабилар.

3. Ясама сўзнинг қисмлари орасидаги (ўзак ва аффикс) муносабатнинг сезилмай қолиши уни ясама сўзликдан чиқаради; грамматик жиҳатдан қисмларга бўлинмайдиган (морфем таҳлил қилинмайдиган) сўз вазудга келади: қиш-ла-қ қишлоқ; сўз ясовчи аффиксларнинг ўзаро бирикиб кетиши сўз яшаш моделларининг ўзгаришига сабаб бўлиши мумкин: тер-им-а тер-ма: а) ясовчи негиз+аффикс+аффикс модели; б) ясовчи негиз+ясовчи аффикс модели.

Буларнинг ҳаммаси тилнинг грамматик системаси билан, унинг сўз ясаши системаси орасидаги алоқадорлик, боғлиқлиқни кўрсатади.

Грамматика тилшуносликнинг стилистика соҳаси билан ҳам узвий боғланган. Тилнинг стилистик системаси у ёки бу сўзнинг, грамматик форма ва синтактик қурилманинг нутқ услублари бўйича ҳоланиб қолганлиги нуқтаи назардан

тегишлардан (функционал стилистика). Шу билан бирга, ҳар бир тил оғрагинининг бошқа тил бириккани билан конкрет муносабатдан имкониятларини ҳам белгилайди.

Грамматиканинг морфология қисмида ўрганиладиган ҳар бир сўз туркумининг, улар формаларининг стилистик хусусиятлари: оғлаар стилистикаси, сўмошлар стилистикаси, феъл стилистикаси каби; синтаксис қисмида ўрганиладиган гаплар, сўз бирикмалари стилистикаси (синтактик стилистика—содда гап стилистикаси, қўшма гаплар стилистикаси... каби-лар): эргаш гапли қўшма гап ёки боғланган қўшма гаплар ўрнида боғловчисиз қўшма гапларнинг қўлланилиши, икки составли гаплар ўрнида бир составли гаплар қўлланиши кабилар грамматиканинг тилнинг стилистик системаси билан муносабатини кўрсатади. Феъл замон формаларининг, даража формаларининг, отлардаги ҳелишик формаларининг алмашилиб қўлланиши ҳам ана шу икки система муносабатини кўрсатади.

Тил олдиндан тайёр ҳолда мавжуд бўлган ана шундай бир-бири билан боғлиқ бўлган системачаларнинг замирсизмон бириккан йиғиндисидан иборат яқин система бўлса, уларнинг ишлатилиш жараёни (реализацияси) нутқдир. Тилдаги тайёр воситалардан фойдаланишнинг ҳам узига хос қонун-қоидалари, нормалари мавжуд бўлиб, улар грамматикаларда мустақамлашиб қўйилган бўлади. Шу қоидалар, нормалар асосида фойдаланишнинг моделлари ҳам шаклланиб қолади. Тил воситалари ана шу мавжуд моделлар асосида реализация қилинади. Масалан, от туркумидаги сўз бирикда ҳам қўлланган ҳам феъл билан бирика олади, бирикканда, улар маълум бир грамматик формада келади (келишик қўшимчалари ёки қўмакчилар воситасида бирикади). Ана шу қонда, ана шу модел асосида от ва феъл муносабати —бошқарув юзата келади: Китобни олди—китобларни олди; уйдан чиқди—уйлардан узоқланди каби.

Тилда шундай қоидалар умумий характерда бўлади. Масалан, ўзбек тилида (дараж гапларда) эга олдин келади, кесим гап охирида келади, отлар келишик қўшимчаларини олиб ўзгаради; феъллар даражаланиш, шахс —сон, замон категорияларига эга ва ҳоказо. Демак, сўз туркумлари, сўз бирикмалари, ва гаплар учун умумий бўлган семантик—грамматик хусусиятларига кўра белгиланади, характерланади; отлар предмет тушунчасини ифодалайди ва ким? нима? сўроқларига жавоб бўлиб келади...; сифатлар белги тушунчасини ифодалайди, қандай? қайси? қанақа? сўроқларига

жавоб бўлиб келади, даражаланиш хусусиятига эга... каби.

Тилнинг грамматик қоидалари, нормалири, моделлар тил тараққиёти давомида ўзгариб туради: содда гаплар ўрнида мураккаб типдаги қўшма гаплар ўзгара берилади; Аҳмаднинг китоби бирикмаси ўрнида Аҳмадники (нинг-и) қўлланиши, —ур, —дин, —ум, —га каби аффикслар ўрнида —ар, —дан, —им, —га каби аффиксларнинг қўлланиши; аффиксларнинг ўзгариш таркибига сингишиб кетиши ёки аффиксларнинг ўзаро биригиб, қўшма аффикс ҳолига келиб қолиши; қиш-ла-қ—қишлоқ; бос-им-а—босма каби; айрим сўзларнинг аналитик форма ҳосил қилувчи босмага айланиб қолиши (кўмакчи феъллар); айрим аффиксларнинг бошқа-бошқа грамматик маънолар ифодаланиши ёки ўз маъносини йўқотиши (—лар —бувимлар—ҳурмат маъноси);—дан, —тезда—маъноси хиралашган; сўз формасининг лексикализация натижасида бошқа сўзга айланиб кетиши (шубҳасиз, сўзсиз, шекилли, мадомини...), қўшма гап тузилишидаги гапларнинг содда гап тузилишида қўлланиши, баъзи қўшма гап турларининг боғловчисиз қўшма гап ҳолида қўлланиладиган ҳолга келиши (сен тинч бўлсанг, қўшнинг ҳам тинч бўлади —сен тинч қўшнинг тинч каби); баъзи формаларнинг тушиб қолиши (колхознинг боғи—колхоз боғи; акамнинг уйидагилари—акам уйидагилар каби).

Тилдаги бундай ўзгаришлар одатда объектив сабабларга кўра содир бўлади. Чунки тил жамият тараққиётининг ўзида акс эттиради. Жамият, унинг тараққиёт қонунилари ўзгара берилади, унинг ўзида акс эттирувчи тил қонун-қоидалари ҳам ўзгариб, такомиллашиб боради. Буларнинг ҳаммаси тил грамматик системасининг, унинг бошқа системалар билан боғлиқлиги алоқадорлиги натижаси сифатида белгиланади.

Тилнинг грамматик системаси ҳам ўз ичидан икки қисمنى бирлаштиради, уларнинг ўзаро зич боғланганлиги, алоқадорлигидан ташкил тонади. Бу қисмлар сўз туркумлари ва сўз формаларини ўрганувчи морфология ҳамда сўз бирикмалари, турларини ва гап турлари, тузилишларини ўрганувчи синтаксис қисмларидан иборатдир. Маълумки, ҳар бир қисмнинг ўз текшириш объекти мавжуд. Бироқ морфология сўз туркумлари ва сўз формаларини синтаксик муносабат нуқтаи назаридан ўрганса, синтаксис ўз бирикмаси ва гапларни улар таркибидagi сўзларнинг гапдаги конкрет маъноси, формаси вазифаси нуқтаи назаридан ўрланади. Масалан, мен мактабга бораман гапини олиб кўрайлик. Бу гапда учта сўз бўлиб, олмош, от ва феълдан ташкил топган; ҳар бири ўз

формасига, ўз грамматик маъносига эга. Бу сўзларнинг қайси туркумларга оидлиги, қандай сўз формаларида келиши, қандай грамматик маъно ифодаланиши, морфем тузилиши кабилар морфологиянинг текшириш объекти бўлса, бу гапнинг бир предикатив марказга эга эканлиги (содда гап эканлиги), дарак мазмунини ифодаланиши (мазмунига кўра дарак гап эканлиги), икки бош бўлакнинг иштирок этиши (икки составли гап), унда бош ва иккинчи даражали бўлаклар мавжудлиги (ёйиқ гап) — мен (эга), мактабга (ўрин ҳоли, бораман (кесим), иккита бирикма мавжудлигини (мактабга бораман—объектли бирикма бошқарувли бирикма; Мен бораман—гапга тенг бирикма мослашувли бирикма) синтаксиснинг текшириш объекти ҳисобланади.

Гапдаги бўлаклар одатда ҳар хил сўз туркумларига хос бўлган сўзлардан бўлади— гап фақат бир хил сўз туркумига оид сўзлардан тузилмайди. Ана шу ҳар хил сўз туркумларига хос сўзларнинг ҳар бири ўзига хос грамматик формаларга эга бўлади. Уларнинг ана шундай ҳар хил сўз туркумларига оидлиги ва ўзига хос грамматик формаларга эга бўлиши ўзаро бирикишни таъминлайди.

Морфология ҳар бир сўз туркумининг ўзига хос грамматик формаларини, уларнинг ўзига хос хусусиятларини текширар экан, ҳар бир грамматик форманинг қандай грамматик маъно ифодаланишини белгилайди. Синтаксис эса ана шу грамматик формадаги сўзнинг гапдаги ўрнини, гапда қайси бўлак вазифасини бажаришга хосланганлигини белгилайди. Масалан, юқоридаги гапдаги мен олмоши бош келишик формасида ва шунга кўра, эга—бош бўлақдир; мактабга сўзи жўналиш келишигида ва, шунга кўра, ўрин ҳоли — иккинчи даражали бўлак; бораман сўзи тасдиқни ифодалайди, шахсон замон... формаларига эга ва шунга кўра, кесим вазифасида— бош бўлак.

Кўринадики, тилнинг грамматик системаси морфологик ва синтактик ходисаларнинг занжирсимон боғлиқлигидан алоқадорлигидан ташкил топган яхлит системадир.

Ҳар бир сўз формасининг гапда маълум бир гап бўлаги вазифасини бажаришга хосланганлиги, сўз туркумлари билан гап бўлақларининг ўзаро боғлиқлигини, алоқадорлигини кўрсатади (сўзларнинг бошқа туркум вазифасида қўлланиши ҳам шу доирада бўлади сифатларнинг отлашган ҳолда, от туркумига оид сўзформа бажарган вазифада келиши кабилар). Бундай ҳолатларда, сўзнинг гапдаги вазифаси ўзгаради, маъно доираси кенгайди, бироқ янги сўз ҳосил бўл-

майди: Яхши топиб гапиреди... мисолидаги яхши сўзи от каби вазифани бажараяпти, маъносида кенгайиш мавжуд бўлиб, у тушиб қолган сўз маъносини ҳам ўзига олган. Лекин барибир, морфологик нуқтаи назардан у сифатдир.

Қисқаси, сўз бирикмалари ва гапларнинг шаклланиши сўзнинг форма жиҳатдан ўзгариши, қандай грамматик формада эканлиги билан боғлиқ бўлади. Сўзнинг грамматик хусусиятлари гапнинг шаклланиши, унинг қисмларини баҳолаш учун асос бўлса, гап ва сўз бирикмалари сўзларнинг лексик грамматик хусусиятларини белгилаш учун асос бўлади.

ГРАММАТИК КАТЕГОРИЯЛАР

Сўз грамматик жиҳатдан ҳамма бошқа сўзлар билан муносабатда олинади. У бошқа сўзлар билан муносабатда текширилар экан, албатта қандайдир бир грамматик формада бўлади. Гап таркибида қатнашган сўз мустақил ҳисобланмайди ва у албатта, қандайдир бир грамматик формага эга бўлиб, унда қандайдир бир грамматик маъно ҳам ифодаланган бўлади. Яъни гапда иштирок этган ҳар бир сўзда семантик, фонетик ва грамматик жиҳатдан яхлитлик мавжуд бўлса ҳам, бу яхлитлик бошқа сўзларга нисбатан; улар билан муносабатда қелиб чиқади.

Бу нарса гапдаги сўзнинг уч томонининг: ташқи томон (унинг товуш томони); ички томон (унинг маъно томони); грамматик томон (ўзаро муносабат)ларнинг бирлигидан иборат эканлигини кўрсатади. Сўз алоҳида олинганда, у олдинги икки томоннинг бирлигидан иборат бўлади. Гапда олинганда эса ана шу уч томоннинг бирлигидан иборат бўлиши шарт.

Сўзнинг лексик маъноси дейилганда, унинг бир тушунчадан фарқ қилувчи иккинчи бир тушунчани ифодалаши англашилади. Масалан, китоб сўзи **дафтар** сўзидан фарқ қилувчи умуман бир предметни ифодалайди. Китоб сўзи айтилганда, ана шу нарса онгимизда гавдаланади. Бироқ у бошқа предметдан фарқ қилган ҳолда, умумий тарзда гавдаланади. Грамматик маъно эса ана шу сўзнинг гапда иштирок этгандаги маъноси бўлиб, у миқдор жиҳатдан маълум конкрет, бировга тегишли, бирор нарса учун мўлжалланган бўлади. Жумладан, мен китоб сўтиб олдим гапидаги **китоб** сўзидан унинг битта эканлиги (бирлик формада), белгисиз тушум келишинги (ҳаракат бевосита объектга тушган) формасида эканлиги сезилиб туради.

Гапда иштирок этган ҳар қандай сўз маълум бир грамматик формада келар экан (0 кўрсаткичли ҳолат ҳам киради), ана шу грамматик форма орқали ифодаланган маъно грамматик маъно бўлади.

Грамматик формалар одатда, бир-бири билан узвий боғланган, грамматик оппозиция (зидлик) ҳосил қилувчи формалар системаси кўринишида мавжуд бўлади. Масалан; отлардаги бирлик ва кўплик формаси шундай хусусиятга эга; улар бири иккинчисисиз мавжуд бўлолмайди; бири иккинчисига зид, бирининг мавжудлиги иккинчисининг мавжудлигига бақозо этади ва конкрет ўринда бирининг мавжудлиги иккинчисининг бўлмаслигини келтириб чиқаради. Китоб сўзи бирлик формадаги сўз экан, у кўплик формада ҳам бўла олади.

Гапда китоб сўзи бир ҳолатда бирлик формада қўлланса, иккинчи ҳолатда кўплик формада қўлланади; бир вақтнинг ўзида ҳам кўплик, ҳам бирлик формада қўллана олмайди: китоб+о китоб+лар—формалари биргаликда, ана шу ҳолатда формалар системасини ташкил этади. Улар англатган маънолар системасини ташкил қилади. Бу формалар системаси ва улар англатган грамматик маънолар системаси биргаликда грамматик категорияни ташкил этади. Шунга кўра, грамматик категория терминининг маъноси грамматик форма, грамматик маъно кабиларга нисбатан ҳам анча кенгдир. Грамматик категория кенг маънода сўзларнинг лексик-грамматик тўдаларини ҳам, синтагма, бош бўлақлар, иккинчи даражали бўлақлар каби синтактик категорияларни ҳам ўз ичига олади.

Грамматик категориялар мавжуд бўлиши учун: 1) маълум бир грамматик маънолар системасини ифодаловчи грамматик формалар системаси бўлиши лозим; 2) бу формалар орасида грамматик оппозиция (зидлик) бўлиши шарт.

Ўзбек тилида отларда сон, эғалик, келишик ва субъектив баҳо категориялари мавжуддир: сон категорияси бирлик ва кўплик формаларининг оппозицияси натижасида, келишик категорияси бош келишик ва бошқа келишик формалари оппозицияси, эғалик категорияси бирлик ва кўплик (китоб-ум — китоб-имиз), биринчи шахс ва ўзга шахслар оппозициялари; субъектив баҳо категорияси нейтраллик (объектив баҳо) ва субъективлик (субъектив баҳо) оппозициялари натижаси сифатида шаклланади. Сифатлардаги даража категорияси ҳам отлардаги субъектив баҳо категорияси каби шаклланган (оддий ҳолат—нейтрал ҳолат оддий ҳолатга

нисбатан ортиқ ёки кам ҳолат). Феъллардаги шахс—сон, замон, майл, нисбат, бўлишли—бўлишсизлик, тарз категорияларининг ҳаммаси ҳам ана шундай грамматик оппозиция натижаси бўлиб, масалан, замон формалари системаси, замон категориясини ташкил этар, шакллантирар экан, улар умумий маънони ифодалайди. Ҳар бир алоҳида олинган замон формаси эса хусусий маънони ифодалайди: Ҳозирги замон формаси, ўтган замон формаси, келаси замон формаси каби. Ҳар учаласининг йиғиндиси умумий тарзда грамматик замон маъносини ифодалаб келади.

Ўзбек тилида феъл функционал формалари ҳисобланадиган сифатдош, равишдош, ҳаракат номи каби феъл формалари ҳам соф феъл формаси билан оппозиция ҳосил қилади ва алоҳида бир, ўзига хос грамматик категория ташкил этади.

Сўз туркуми доирасига кирувчи ҳар бир грамматик категория шу туркумдаги ҳамма сўзлар учун умумий бўлади, характерли ҳисобланади.

Ҳар бир сўз туркумининг ўзига хос грамматик категориялари бўлиб, улар сўзларни туркумлашда асосий белги сифатида, критерия сифатида ҳисобга олинади. Маълум бир грамматик формалар системаси ўз ичига грамматик оппозиция ҳосил қилган ҳолда, бир-бирига нисбатан, қиёсан олиниб, бир хил маънолар системасини ташкил қилиши, бир хил вазифани бажариши, бир-бирига боғлиқлиги, бир туркум доирасида бўлиши каби хусусиятлари билан ўзига хос парадигма ҳосил қилади. Грамматик формаларнинг парадигматик (бир қаторни ташкил этгани) ва синтагматик (кетма-кетлик) ҳолатлари ҳамма вақт диалектик бирликда олиб қаралади. Масалан, келишик қўшимчалари бош келишик формасига нисбатан (0 кўрсаткичли форма) бир қаторда ост-уст тарзда вертикал ҳолатда жойлашган бўлади; бу қўшимчалар бошқа қўшимчалар билан олдинма-кетин (горизонтал ҳолатда) жойлашади.

Тилда грамматик категория ҳосил қилувчи ҳамма формалар одатда ана шу икки ҳолатда олиб текширилади.

ФОРМА ЯСАЛИШИ

Форма ясалиши одатда муस्ताқил сўз туркумларига хос бўлиб, ўзбек тилида от ва феъл туркумлари (айниқса, феъл туркуми) формалар системасига бойлиги билан, шунингдек, формаларнинг ранг-баранглиги билан ажралиб туради.

Маълумки, грамматик маъно сўзнинг лексик маъноси а нисбатан иккиламчи маъно бўлиб, у лексик маънони тубдан ўзгартирмайди (ундаги маънонинг чегараланишигагина таъсир этади, ҳолос). Масалан, болаларга сўзининг лексик маъноси шахс бўлса, унда шу шахснинг кўплиги (сон жиҳати), ҳаракатининг унга йўналганлиги (келишик жиҳати) кабиларнинг ифодаланиши грамматик маънолардир.

Сўзнинг грамматик формаси, одатда, ҳар бир тилда, ўзига хос махсус воситалар билан ҳосил қилинади, ва бу формалар, маълум даражада, ҳар бир туркумни фарқлаб турувчи ўзига хос белгиси ҳисобланади.

Грамматик формалар, юқорида айтилганидек, грамматик маъно ифодаловчи воситалардир. Шу жиҳатдан олиб қаралганда, грамматик форма тушунчаси гапдаги сўзларнинг ўрин алмашиши — тартиби, сўз такрори кабиларни ҳам ҳатто, нутқий ҳодиса сифатида бўлса, ҳам унлининг чўзилиши, ундошнинг иккилантирилиши каби ҳолатларни ҳам ўз ичига олади. (Сўз тартиби ва такрорнинг баъдий таъсир сифатида қўлланилиши бундан фарқ қилади: катта-катта ишни бажарган — катта, каттани қақиринг деяпман; яхши фарзанд — фарзанд яхши; Баҳор келди — келди баҳор каби).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида сўз такрори грамматик форма сифатида, одатда кўplik, давомлилик каби маъноларни, шунингдек, кучайтириш ва таъкид маъноларини ифодалайди: гапириб чарчади — гапириб-гапириб чарчади; бир қоп ун — қоп ун; уч машина тарвуз — машина-машина тарвуз каби. Гапда сўз тартибининг грамматик форма сифатидаги (грамматик маъно-ифодаловчи) ўзгариши ҳам синтактик муносабатни ўзгартаришдан ташқари (яхши бола — аниқловчи — аниқланиши муносабати; бола — яхши: эга — кесим муносабати), предметнинг миқдорий — грамматик маъносини ҳам ифодалайди. Масалан; фарзанд — яхши кўлланишда фарзанд мавҳум, у ҳамма фарзандларни ўз ичига олади, ҳаммага тегишли; яхши фарзанд кўлланишида фарзанд, одатда, битта, конкрет, умумнинг қисми (ёмонларга зид бўлган қисм) маъносини ифодалайди.

Нутқ жараёнида катта-типида, шунингдек, маза, эшак ўрнида маза, эшак, яшинаматур типиде қўллашлар учрайди ва бу воситалар грамматик маъно ифодалаш учун хизмат қилади. Бироқ бу нарса тил ҳодисаси сифатида, тайёр ҳолда мавжуд эмас, шунинг учун бўлса керак, чўзиқлик даражаси ҳам, ундошни иккилантирини ҳам маълум одатий, чегарага эга эмас: унли қанча кўп чўзилса, масофа ёки белги ҳам

шунча ортаверади: узоқ-узоқ узооооқ тарзида; ундош қанча кўп иқкилантирилса, талаффуз жараёни қанча кўп ушлаб туролса, маъно шунча кучли ифодаланаверади: маэззза каби. Бироқ буларнинг ҳаммаси нутқ жараёнида, субъектив тарзда руй беради.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида сўз формалари асосан икки хил восита ёрдамида ҳосил қилинади: 1) аффикслар воситасида; 2) ёрдамчи сўзлар ёки ёрдамчи сўз вазифасида қўлланувчи, грамматик маъно ифодалашга ҳосланиб қолган (жуда, энг, ним, оч, тўқ, кўмакчи феъллар) сўзлар воситасида сифатлардаги даража формаси кўкимтир сўзида аффикс воситасида ифодаланган бўлса, жуда қизил сўз формасида жуда сўзи орқали ифодалангандир.

Ана, шу воситалардан келиб чиққан ҳолда, сўз формаси ҳосил қилиш усуллари (йуллари) белгиланади: а) аффикслар қўшиш йўли билан синтетик усул; б) ёрдамчи сўзлар келтириш билан —аналитик усул; в) ҳам аффикс, ҳам ёрдамчи сўз келтириш билан —аралаш усул. Синтетик усулда сўзнинг синтетик формаси, аналитик усулда аналитик формаси, аралаш усулда синтетик—аналитик формаси ҳосил қилинади.

Мисолларни қиёсланг: укамга олдим —укам учун олдим, паркка бордим— паркка қадар бордим; сенга бордим—сенга тўмон бордим каби.

Ўзбек тилида ҳар бир сўз туркуми доирасида ҳам синтетик, ҳам аналитик усулда форма ҳосил қилиш кузатилади. От туркумида сўз формасининг синтетик усулда ифодаланиши кенг тарқалган бўлиб, аналитик усул у даражада кенг эмас. Отлардаги сон, келишик, эғалик, кичрайтиш—эркалаш (—ча, —чоқ...), ҳурмат (—лар, —инг...), қарашлилиқ (—ники) ўринга муносабат (—даги), ўхшатиш (—дек) маънолари асосан синтетик форма орқали ифодаланди. Сифатларда ҳар иккала форма кенг қўлланади: кукиш, сарғиш; шириндан—ширин, оч кўк, ним пушти каби.

Ўзбек тилида сон туркумида сўз формаси, асосан синтетик усулда ҳосил қилинади: юзлаб, бештадан, бешовлон, юзларча каби. Баъзи ҳолларда жуфтлаш ва такрорлаш орқали тахминий миқдор маъноси ифодаланади: учта—тўртта, тўртта, тўртта—тўртта (бунда тақсим, ажратиш маъноси ҳам бор) каби.

Феъллардаги нисбат, бўлишли—бўлишсиз, майл, замон, шахс—сон категориялари ҳам синтетик, ҳам аналитик формалар орқали ҳосил қилинаверади: борилди, боряпман, бо-

райлик, бормоқчи, борса, борган эдим, тўхтаб турипти, ишлаб ётипти; турткила,, кулимсира... каби. Феъл аналитик формаларини ҳосил қилишда ёт, тур, юр, ўтир каби кўмақчи феъллар, эди тўлиқсиз феъли, йўқ, эмас каби инкор билдирувчи сўзлар кенг қўлланилади. Булардан ташқари 20 дан ортиқ кўмақчи феъллар бўлиб, улар етакчи феъл билан бирга келиб аналитик формалар ҳосил қилади. Ҳозирги ўзбек тилида логик урғу, интонация ҳам баъзан грамматик маъно ифодалаш учун хизмат қилади. Бироқ бу нарса: а) сўз формаси сифатида баҳоланмайди; б) нутқий ҳодиса ҳисобланади.

Форма ясовчи аффикслар икки хил бўлиб, уларнинг кўпчилиги синтактик вазифа бажарувчи формалар ҳисобланади ва синтактик формалар сифатида қаралади (эғалик, келишиқ, шахс—сон, нисбат, майл, замон каби формалар), кўпчилиги эса ана шундай синтактик вазифа бажармайди—сўзлар орасидаги муносабатни ифодаламайди ва шунга кўра синтактик бўлмаган (модал) формалар ҳисобланади: эркалаш—кичрайтириш, кучайтириш, таъкид, бўлишсизлик каби формалар. Кўринадики, форма ясалиши сўзнинг лексик маъносини ўзгартирмаган ҳолда; унда қўшимча маънолар ифодалайди ёки бир сўзнинг иккинчи сўз билан муносабатиини ифодалайди. Форма ясовчилар ҳам ана шу хусусиятларига кўра фарқланиб туради.

Техник муҳаррир Э. Зокиров.

Формат 60×84
Заказ № 331

Ҳажми 4 босма тафо.
Тираж 1000 экз.

Типография Ташкентского ордена Дружбы народов
института текстильной и легкой промышленности
имени Юлдаша Ахунбабаева
г. Ташкент, ул. Горбунова, 5.